

**ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆԻ ՈՐՈՇ ԲԱՌԱՔՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԵՎ
ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

Այվազյան Սարգիս

ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,

հայցորդ. sarayvaz@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-970-07-3-26

Բանալի բառեր. ուրարտերեն, հայերեն, հնագույն հայերեն, հայագիտություն, ստուգաբանություն, բառաքնություն, հնդեվրոպական լեզուներ:

Մեզ հասած ուրարտերեն մոտ 600 բառերի մի զգալի մասի իմաստները անհայտ են: Բառերի մի մասն էլ հայտնի են իրենց՝ ընդհանրական՝ մոտավոր իմաստներով: Իսկ բազմաթիվ թարգմանվող բառերի համար էլ մասնագիտական գրականությունում առկա են զգալի տարաձայնություններ: Կան բառեր, որոնց համար միարժեք չէ նույնիսկ դրանց ընթերցումները:

Սույն հոդվածում փորձել ենք պարզել մի շարք այդպիսի խնդրահարույց բառերի իմաստները, կատարել իմաստային ճշգրտումներ, որոշ դեպքերում նաև ճշգրտել ընթերցումները: Այս նպատակին հասնելու համար բուն ուրարտերեն նյութից բացի ակտիվորեն գործածել ենք նաև հին հայերենի, ինչպես նաև հայերենի բարբառների տվյալները: Այս մեթոդը մեզ հնարավորություն է տալիս ճշգրտել ուրարտերեն այն բառերի իմաստները, որոնց համար բուն ուրարտական տեքստերը բավարար չեն այս կամ այն բառի ճշգրիտ (նեղ) իմաստի (իմաստների) որոշման համար:

muru=muri=ahe /muro=muri=axə/ «մրուր, ծուխ, փռչի»

Կրկնավոր բառ է՝ կազմված *muru-* արմատից և *-ahe* ածանցից: Այն մեկ անգամ¹ վկայված է Argište Ա-ի հանրահայտ Խորխորյան տարեգրության վեցերորդ սյունակի մի հատվածում, որը ստորև ներկայացնում ենք կարգավորված տառադարձությամբ՝

- (ըստ Ն.Հարությունյանի) *iu* ^{URU}*Bi[h]u[r]ani qabqarulubi* ^{URU}*Biħurani asunini* ^{ŠADU}*Bamni ħarħaru murumuriaħini nani pari* ^d*UTU-ŠI* «երբ (ես) Բիխուրիանի (քաղաքին) տիրեցի (ծան. ըստ Բ.Դյակոնովի՝ «շրջապատեցի, պաշարեցի», Ն. Հարությունյան), Բիխուրիանի (քաղաքի) երկրամասից Բամնի (լեռը) (ես) ավերեցի *murumuriaħini nani* մինչև արևը» [*KYKH 173 VI*¹⁷⁻¹⁹],

- (ըստ Մ.Սալվինիի) *iu* ^{URU}*Bi[h]u[r]ani qabqarulubi* ^{URU}*Biħurani asunini* ^{KUR}*Bamni ħarħaru murumuriaħininani* (ծան. հավանաբար պետք է բաժանել երկու բառի,

¹ Հավանաբար հենց այս բառն է վկայված նաև նույն տարեգրության III սյունակի վերջնամասում, որտեղ պահպանվել են հետևյալ տողերը՝ ... 67. [x x x x] a?-me-ri 'i'? [x] 68. [x x x x] 'še' mu-ur-m[u-x x] 69. [x x x x x x x x] [CTU I A 8-3 III⁶⁷⁻⁶⁹]:

Մ.Սալվինի) *pari* ^dUTU^{si} «էրբ եւ Biḫurani քաղաքն պաշարեցի, Biḫurani քաղաքը և մոտակա Bamni քաղաքը եւ ավերեցի murumuriaḫininani մինչև արևը» [CTU I A 8-3 VI¹⁷⁻¹⁹]:

Ինչպես տեսնում ենք վերոնշյալ տողերի ընթերցման և թարգմանության հարցում Ն.Հարությունյանի և Մ.Սալվինիի մոտ առկա են որոշ տարաձայնություններ: Սակայն երկու դեպքում էլ, անկախ այդ տարաձայնություններից, *murumuriaḫine*-ն ակնհայտորեն ինչ-որ բան է որը *Bamne* լեռը փլուզվելիս (կամ՝ երկիրը² ավերվելիս) հասնում է «մինչև արև»: Այս հանգամանք մեզ հուշում է, որ այստեղ խոսքը «ծխի/փոշու/մրուրի» մասին է: Եվ իսկապես էլ, *muru*- արմատը մենք տեսնում ենք հին հայերեն (այսուհետև՝ հհայ.) *մուր*, *-ոյ* «թանձր՝ թանձրացած ծուխ, ծխի և կրակի մրուր, մուր; թանաք, մելան» բառի մեջ: Այն բնիկ բառ է և ծագում է հ.-ե. *mū-ro ձևից: *Մուր*-ից՝ հհայ.-ում ունենք նաև՝ *մրուր* (< **մուր*(*n*)-*մուր*(*n*)), *մրրուկ* (< **մուր*(*n*)-*մուր*(*n*)-*ուկ*) «նստվածք, դիրտ, տիղմ, ցեխ», «օղի պղտորություն, փոթորիկ» և *մրրիկ* (< **մուր*(*n*)-*մուր*(*n*)-*իկ*) «ծուխ, գոլորշի; ուժեղ քամի, փոթորիկ; մեզ, մշուշ, ամպ» կրկնավոր ձևերը: Եվ քանի որ ուրարտերենում, ի տարբերություն հհայ.-ի, նախաշեշտ դիրքում *nu* ձայնավորը չի սղվում⁴, իսկ բնավոր ձայնավորներն էլ դեռ պահպանվում են, ապա սպասելի կրկնավոր ձևը պետք է լիներ **muro-muro*-/-ն՝ զրում **muru-muru*:- Սրա միակ տարբերությունը վկայված *muru-muri*- ձևի հետ դա կրկնավոր հիմքի վերջում /i/ բնավոր ձայնավորի առկայությունն է /o/-ի փոխարեն: Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ ուրարտերենում /o/ բնով բառերը հաճախ հանդես են գալիս հենց /i/ (բառավերջում՝ /e/) բնով, ինչպես՝ հհայ. *սուր*, *-ոյ* «սուր» - ուրարտերեն (այսուհետև՝ ուր.) *šure*, *šuri*- */surə*, *suri*-/ «սուր, զենք», հհայ. *ծառ*, *-ոյ* «ծառ» - ուր. *šare* */caṛə/* «ծառ, այգի» և այլն: Ինչ վերաբերում *-aḫe* ածանցին, ապա ակնհայտ է, որ այստեղ մենք գործ ունենք ուր. *-V-aḫe* - հհայ. *-ախ*, *-ուխ*, *-ոխ*, *-եխ* ածանցի հետ: Տե՛ս. ուր. *kamn=aḫe* «կանուխ», *qarm=eḫe* «նվեր, ընծա», *eguru=ḫe/u* «մաքուր, անարատ, անպիղծ», *baban=aḫe* «լեռնային» և այլն - հհայ. խաղախ «կաշի», կամախ «նվեր, ընծա» (հմտ. ուր. *qarm=eḫe* «նվեր, ընծա»), կանճոխ (կանջուխ) «կացնի կոր», մեղմելի «նենգ», պարելի «ժայռ», կա(ն)ուխ «կանուխ» (հմտ. ուր. *kamn=aḫe* «կանուխ») և այլն: Ելնելով վերոշարադրյալից առաջարկում ենք ուր.

² Մ.Սալվինին թարգմանում է «քաղաք», բայց դա անհնար է՝ քանզի արձանագրությունում *Bamne* տեղանունը բնորոշված է KUR/ŠADU որոշիչ նշանով, որը կարող է նշանակել «երկիր» կամ «լեռ», բայց ոչ երբեք «քաղաք»:

³ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Ե. 1987, էջ 139; Գ. Ջահուկյան, ՄԲ, էջ 540:

⁴ Մ.Այվազյան, Անվանական հիմքը և անշեշտ դիրքում ձայնավորների սղումը ուրարտերենում, Հայոց լեզվի պատմության հիմնախնդիրներ: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2023 նոյեմբերի 2-3, էջ 47:

muru=muri=ahe բարդ (կրկնավոր) բառը թարգմանել «մրուր, մուր, ծուխ, փոշի» կամ «մրի, ծիխ, փոշու ամպ»՝ նրա մեջ տեսնելով հիայ. մուր (սեռ. մուրո-յ) բառարմատը:
սս /owl/ «ու, և»

Ուրարտերենում «և» իմաստը արտահայտող շաղկապը կանոնավոր ձևով գրվում է *eue* կամ *ewe* տեսքով, որոնք երկուսն էլ հնչյունադարձվում են /ewə/ և համապատասխանում են հիայ. *եւ* նույնիմաստ շաղկապին: Միննույն ժամանակ, ժայռի վրա փորագրված ուրարտական Minua արքայի մի արձանագրության մեջ առկա են հետևյալ տողերը՝

- (ըստ Մ.Սալվինիի վանկագիր ընթերցման) *^mMì-nu-ú-a-še a-li-e ka-am-na-a-ḫi a-li ^mDi-a-ú-e-ḫi-ni-i ANŠU.KUR.RA^{MEŠ}-ú-ú ^{LÚ}A.SI^{MEŠ} 'a-a-ḫa-a-ú ^{LÚ}A.SI^{MEŠ}-áš-te ú-i ú-ni a-šá-zi-e ḫi-i-ni-e šì-ú-bi* «անթարգմանելի բանաձև (formula intraducibile)» [CTU A 5-318-22]:

(ըստ Ն.Հարությունյանի վանկագիր ընթերցման) *^mMe-nu-ú-a-še a-li-e ka-am-na-a-ḫi a-li ^mDi-a-ú-e-ḫi-ni-i ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} ú-ú ^{LÚ}A.SI^{MEŠ} 'a-a-ḫa-a-ú ^{LÚ}A.SI^{MEŠ}-áš-te ú-i-ú-ni a-šá-zi-e ḫi-i-ni-e šì-ú-bi* «այբ Minua-ն ասում է՝ ...» [CTU A 5-318-22]:

Ինչպես տեսնում ենք Ն.Հարությունյանը ի հակադրություն Մ.Սալվինիի առանձնացնում է *սս (ú-ú)* ինքնուրույն բառը: Իբրև հիմնավորում նա նշում է, որ *ANŠU.KUR.RA^{MEŠ}* գաղափարագիր բառը ուրարտական տեքստերում երբևիցե *սս (ú-ú)*-ն վկայված է նաև Կարմիր բլուրում հայտնաբերված կավե մի սալիկի վրա: Թե՛ Ն.Հարությունյանը, թե՛ Մ.Սալվինին (նաև այլ հեղինակները) բերված տողերը չեն թարգմանում՝ նշելով, որ դա դժվար է: Սակայն ինչպես արդարացիորեն նշում է Ն.Հարությունյանը՝ սույն տողերում վկայված բառերի մեծ մասի իմաստները հայտնի են⁵: Ինչ վերաբերում է բերված տողերում *սս (ú-ú)* ինքնուրույն բառի առանձնացմանը, ապա մենք լիովին կիսում ենք Ն.Հարությունյանի կարծիքը և ինչպես կտեսնենք ներքևում դա լրացուցիչ հաստատվում է նաև հայերենի տվյալներով: Իսկ ինչ վերաբերում է բերված հատվածի թարգմանությանը, ապա այստեղ իսկապես բառերի մեծ մասի իմաստները հայտնի են: Ուստի փորձենք ներկայացնել մեզ հետաքրքրող տողերի հնարավորինս ամբողջական թարգմանությունը՝ բերելով նաև այդ տողերի կարգավորված տառադարձումը:

^mMinuaše ale kamnahe ale ^mDiaueḫinei ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} սս ^{LÚ}A.SI^{MEŠ} wahau ^{LÚ}A.SI^{MEŠ}-ašte uiune (կամ՝ ui une) ašaze ḫine šiube «այբ Minua-ն ասում է՝ կանխավ իսկ

5 Այս մասին տե՛ս J.Sandalgian, Les inscriptions cunéiformes urartiques, Venise, 1900, p. 360; И. Дьяконов, О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах. Древний Восток, 5, Е. 1988, с. 142; Н.Арутюнян, КУКН, с. 442, Մ.Այվազյան, Վանի թագավորության սեպագիր արձանագրությունները, I, Ե., 2003, էջ 18, 83-4 ծան. 15 և այլն:

6 Н.Арутюнян, КУКН, с. 79 прим. 4.

7 Н.Арутюнян, КУКН, с. 79 прим. 16.

unhuDiaue-ականի «ձիեր(ը)» սս «(հեծյալ) զինվորներ(ը)» wahau (հեծյալ) զինվորներին (կամ՝ դեպի (հեծյալ) զինվորները) uiune ašaze (տուրք (օ)) այժմ տարա»:

Բերված թարգմանությունը և համատեքստը մեզ հուշում են, որ *սս* բառի առավել հավանական թարգմանությունը դա «և» շաղկապն է: Իսկ *ANŠU.KUR.RA^{MEŠ} սս ^{LÚ}A.SI^{MEŠ}* դրվագը պետք է թարգմանել «ձիեր և (հեծյալ) զինվորներ (հեծյալներ)», որոնք, ըստ վերոբերյալ թարգմանության, արքան իբրև տուրք տանում է *Diaue-ականից* (իմա.՝ Տայքից կամ տայեցուց): Հաշվի առնելով այս ամենը ակնհայտ է դառնում, որ ի դեմս ուր. *սս* «և, ու»-ի մենք գործ ունենք հիայ. *ni* «և, ու» շաղկապի հետ: Այն բնիկ հայերեն բառ է և ծագում է հ.-ե. < *opi-ից, որը *epi-ի ձայնադարձն է: Այսպիսով, ստացվում է, որ ուր.-ում «և, ու» գաղափարի համար գործածված երկու ձևերն էլ, բազմիցս վկայված *eue/ewe* «և»-ը և հազվադեպ գործածվող *սս* «ու»-ն, դրանք հիայ.-ի նույն *hi* «և» և *ni* «ու» շաղկապներն են:

^{LÚ}ašule /ac=otə/ «կառավարիչ, առաջնորդ»

^{LÚ}ašule բառը ուրարտական արձանագրություններում վկայված է միայն կավե սալիկների վրա գրված ներքին պաշտոնական նամակագրությունում՝ կնիքների հատվածում: Դրանցում այն ներկայանում է իբրև անձ, որի անունից տվյալ նամակը (հրահանգը) գրված է կամ առաքվում է: 1963 թվականին Ի.Դյակոնովը իր հրատարակած «Урартские письма и документы» մենագրությունում առաջին անգամ մանրամասն անդրադարձավ կավե սալիկների վրա գրված ուրարտական պաշտոնական նամակագրությանը և փաստաթղթերին: Կարմիր բլուրում հայտնաբերած երկու այդպիսի սալիկների (իմ. 4 և 7) կնիքների հատվածում այն անձի տիտղոսը, որի անունից գրվել էին տվյալ նամակները, Ի.Դյակոնովը ընթերցեց իբրև գաղափարագիր՝ ^{LÚ}A.NIN-li, որտեղ վերջի li-ն, ըստ նրա, հնչյունական հավելում է: Այս ^{LÚ}A.NIN-li-ն նա առաջարկեց մեկնել իբրև «թագաժառանգ», բառացի «որդի՝ թագուհու»՝ միննույն ժամանակ նշելով, որ այդպիսի գաղափարագիր և ոչ մի սեպագիր չէր գտնվում գոյություն չունի: Այս մոտեցումը նույնությամբ ընդունվեց և կրկնվեց ժամանակի որոշ այլ ուրարտագետների կողմից¹⁰: Սակայն 2000¹¹ թվականին Ու.Հելվագը անդրադառնալով այս բառի ընթերցմանը առաջ քաշեց մեկ այլ տեսակետ, համաձայն որի ^{LÚ}A.NIN-li-ի փոխարեն պետք է ընթերցել ^{LÚ}A.ZUM-li: Միննույն ժամանակ Ու.Հելվագը հղում անելով Ք. Ռադների բանավոր առաջարկի վրա հնարավոր համարեց ^{LÚ}A.ZUM-li-ի փոխարեն ^{LÚ}a-šu-li վանկագիր

⁸ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, 3, էջ 589, Գ.Ջահուկյան, ՍԲ, 2010, էջ 747:

⁹ И.Дьяконов, УПД, с. 62,79,92.

¹⁰ УКН II 456 пчт. с. 2; УКН II 462 пчт.; КУКН 393 пчт. стр. 2, КУКН 394 о.с. пчт. стр. 1; КУКН 446 пчт.; КУКН 520 пчт. стр. 1, և այլն:

¹¹ U. Hellwag, "Sohn der Königin" ^{LÚ}A.NIN-li oder "Wasserwirtschaftsminister" ^{LÚ}A.ZUM-li? Überlegungen zu einem "fragwürdigen" Amt am urartäischen Königshof, Akkadica, 117, 2000, S. 20-43.

ընթերցումը¹²: 2001-ին Հելվագի տեսակետը պաշտպանեցին նաև Ա.Չիլինգիրոլլին և Մ.Սալվինին¹³: Նրանք նկատի առնելով նաև Այանցում հայտնաբերված ուրարտական նոր արձանագրությունները, որոնց կնիքների համապատասխան տեղերում NIN-ի փոխարեն հստակ երևում է ZUM/ՏԱ նշանը, առաջարկեցին ^UA.ZUM-ի վանկագիր ^Uա-ՏԱ-ի ընթերցումը՝ մեկնելով այն իբրև կառավարող արքայական տոհմի անդամ ինչ-որ պաշտոնյայի կոչում, այլ ոչ թե «թագաժառանգ»¹⁴, ինչպես պնդում է Մ.Դյակոնովը: 2005 թվականին Հելվագը կրկին անդրադարձավ սույն հարցին՝ ընդունելով վանկագիր ^Uա-ՏԱ-ի ընթերցման տարբերակի հնարավորությունը առաջարկեց թարգմանել այն իբրև «կառավարական մի պաշտոնյայի կոչում»¹⁵: Ներկայումս ^Uա-ՏԱ-ի ընթերցում ստացել է լայն ընդունելություն և ընդգրկվել նաև Մ.Սալվինի կողմից հրատարակաց ուրարտական տեքստերի կորպուսում¹⁶: Մենք նույնպես պաշտպանում ենք այս տեսակետը և կարծում ենք, որ ^Uasuli (կամ ^Uasule) «ինչ-որ բարձրաստիճան պաշտոնյայի տիտղոս» բառի տակ թաքնված է հին հայերենի *ած-ող-ել* «վարել, տանել, առաջնորդել» բայի հիմքը՝ «կառավարիչ, առաջնորդ» հավանական նշանակությամբ: Այն թե՛ իր իմաստով, թե՛ հնչյունական կերպարանքով ամբողջությամբ համապատասխանում է ուրարտական ^Uasule-ին և լրացուցիչ հիմնավորում է ^Uasule ընթերցման ճշմարտացիությունը:

^Umarda- /marda-/ «տանիքագործ (բոց.՝ հեծանի/տանիքի մարդ)» (՝),

ari=še /ari=sə/ «գերաններ, գերանակապ»

Վերին Անձավի հնավայրից հայտնաբերված կավե կնքադրոշմի (բուլլայի) վրա պահպանված ուր. մի տեքստում մեկական անգամ վկայված են ^Umarda- և ari=še գոյականները, որոնք այլ ուր. տեքստերում չեն հանդիպում: Ներկայացնենք այդ տեքստը կարգավորված տառադարձմամբ և Մ.Սալվինիի թարգմանությամբ:

LUGAL-še ale : tie ^mGuli(?)liedi ^UKAD ^mWališpiladi ^Uarudi ariše 5(?)-dire : gai : ^mZanuadi ^Umardadi É išlip<ri>» «Արքան ասում է՝ պարոն Gulili(?)e-ին՝ դռնապանին

¹² նշվ. աշխ. S. 27 N. 39:

¹³ A.Çilingiroğlu, M.Salvini, Ten Years` Excavations in ^mRusaḫinili Eiduru-kai, Roma, 2001, pp. 23-24.

¹⁴ Տե՛ս նախորդը: ^Uasule եզրի մասին տե՛ս նաև՝ R.Dan and A.S.Bonfanti, Some remarks on the word ^Uasuli in Urartian inscriptions, N.A.B.U., 2021, № 4, pp. 263-264; M.Salvini, I.Wegner, Einführung in die urartäische Sprache, Wiesbaden, 2014, S. 108; M.Dara, Aşulis' seal impressions on the Urartian tablets and bullae, Journal of Language and Inscription, 2023, Vol 4. № 5, p. 35, և այլն:

¹⁵ U.Helwag, ^UA.ZUM-li versus ^UA.NIN-li: some thoughts on the owner of the so-called Prinzensiegel at Rusa II's court, Anatolian Iron Ages, 5, pp. 91-96.

¹⁶ CTU IV, Sig. 13-1 տող 2; Sig. 20-1 տող 2; Sig. 20-2a տող 2; Sig. 20-2b տող 2; Sig. 20-3 տող 2; Sig. 20-7 տող 1,2; Sig. 20-8 տող 1,2; Sig. 20-9 տող 1; Sig. 20-10 տող 1; Sig. 20-7 տող 1:

(^օ) (և) պարոն *Walishpila-ին*, *aru(di)* մարդուն (^օ) տալ (^օ)¹⁷ ... պարոն *Zanua-ին*, *marda* մարդուն *Ishpilip* տուն» [CTU CB An-11-4]:

Տեքստի վերջնամասում ունենք «^{ար}*Zanua-ին* ^{մարդ}*marda-ին* (*իմա. marda-ի մարդուն*) ^{տուն}*Išpilip*» դրվագը: Մի անգամից ուշադրություն է գրավում այստեղ վկայված ^{մարդ}*mard(a)*-ի և հիայ. *մարդ, -ոյ* «մարդ» բառերի նմանությունը: Եվ միգուցե իսկապես էլ այս ^{մարդ}*mard(a)*-ն ուր. տեքստերում բազմիցս վկայված *LÚ* «մարդ» գաղափարագիր բառի ուր. հնչյունագիր ձևն է: Սակայն մյուս կողմից էլ այս *mard(a)*-ն կարելի է համադրել հիայ. *մարդակ* «տանիքի գերան, հեծան» բառի հետ: Այդ դեպքում ^{մարդ}*marda-* պիտի բառացի նշանակի «հեծանների, տանիքի գերանների մարդ»: Այս տարբերակը մեզ առավել հավանական է թվում, քանզի տեքստում մինչ այդ հիշատակված *ari=še/ari=sa/* բառի մեջ ակնհայտորեն երևում է հիայ. *առի-ք/ս* «առաստաղ, տանիքի ստորին մաս՝ մանավանդ գերաններով» անեզական գոյականը, որը նախապես նշանակել է «գերաններ, գերանակապ», ինչպես որ ունենք *ձեղ* «ձող, գերան» - *ձեղուն* «առաստաղ»¹⁸: Իսկ *LÚmarda*-ից անմիջապես հետո էլ տեքստում խոսվում է ինչ-որ շինության մասին, որի առաստաղի / տանիքի վերանորոգման (կամ՝ կառուցման) առիթով էլ, ըստ երևույթին, հիշատակվում են վերոնշյալ «հեծանները, գերանները» և «հեծանի, տանիքի, առաստաղի» մարդը: Հաշվի առնելով այս ամենը տեքստը ամբողջությամբ, թերևս, պետք է թարգմանել հետևյալ կերպ՝ «*Արքան հաղորդում է՝ ասա ^{ար}Guli(?)lie-ին՝ դռնապանին* (^օ) (և) ^{ար}*Walishpila-ին՝ առուծախի մարդուն* (^օ)¹⁹, (որ) *գերանները / հեծանները՝ 5 (?) dire : gai ^{ար}Zanua-ին՝ հեծանների մարդուն* ^{տուն}*Išpilip<re?>*»:

arage /aragə/ «աննվազ, անպակաս»

Սույն բառը [*a-r*]a-ge տեսքով վկայված է դեռ 19 դարում հրատարակված «Տերտերի լիճ» կոչվող արձանագրությունում (CTU A 14-1 Ro): Սակայն, մասնագետները հիմնվելով միայն այս արձանագրության վրա [*a-r*]a-ge-ի փոխարեն սխալմամբ ընթերցում (վերականգնում) են [*te*]ra-gi/e [Hchl 121₃₁; KYKH 268₃₁; KYKH 391₃₁ և այլն]: Ձեռքի տակ ունենալով նաև վերջերս հայտնաբերված «Հավա-ձորի» արձանագրությունը, որը առաջինի կրկնօրինակն է, Մ.Սալվինին տալիս է սույն բառի ճիշտ ընթերցումը՝ իմաստը թողնելով առանց պարզաբանման (CTU A

¹⁷ Այսպես՝ իբրև բայ է *ariše* բառը թարգմանում Մ.Սալվինին: Սակայն բառի ձևից ակնհայտ է, որ մենք գործ ունենք *ari-* հիմքից և *-še* ածանցից կազմված վերացական կամ հավաքական գոյականի հետ, այլ ոչ թե անհասկանալի վերջավորությամբ ինչ-որ բայական ձևի հետ:

¹⁸ Է.Ադայան, Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974, էջ 28:

¹⁹ Մ.Սալվինին *aru-*ն թողնում է առանց թարգմանության, սակայն կարծում ենք, որ այս բառի հիմքում ընկած է ուր. *ar-* «տալ» բայը: Ըստ այդմ, *aru* գոյականը այստեղ պետք է, որ նշանակի «առևտուր, առուծախ, գնում» կամ նման մի բան, իսկ *LÚaru-*ն, համապատասխանաբար, «առուծախի, գնումների մարդ»: Հմտ. նաև *aru=še* «նվեր, ընծա, բարերարություն» (KYKH, c. 476):

14-2.1d Ro): Բերենք այս երկու արձանագրությունների համապատասխան հատվածների վանկագիր ընթերցումները՝ ըստ Մ.Սալվինիի.

«Տերտերի լիճ» [CTU A 14-1Ro.61-64] «Հավաձոր» [CTU A 14-2 1.d.27-35]

60. ...

61. [A]^{MEŠ} ^{ID}A-la-i-ni-ni ši-e-du-li-[e]

62. [ṾR]u-sa-ḫi-na-i-di a-li A^{MEŠ}

63. ^{ID}A-la-i-ni-i ^{URU}Ṭu-uš-pa-ni-[e]

64. [a-r]a-gi ul-ḫu-li-ni

65. ...

26. ...

27. [š]i-i-[x-x]

28. [s]u-ur-tar[-x-x]

29. ši-e-du-l[i-e]

30. [ṾR]u-sa-ḫi-na-[i-di]

31. a-li ši-x-[x-x]

32. [s]u-ur-tar[-x-x]

33. ^{URU}Ṭu-uš-[pa-ni-e]

34. a-ra-g[i-i?]

35. ul-ḫu-li-[ni]

36. ...:

Մ.Սալվինին վերոնշյալ տողերը չի թարգմանում՝ նշելով, որ հասկանալի են միայն առանձին դրվագներ (...«դեպի *Rusaḫinili*» ... «ջրերը *Alaini* գետից, (քաղաք) *Tušpa*» ...)20: Ինչպես տեսնում ենք այս երկու հատվածները գրեթե նույնական են: Բացառություն է կազմում միայն՝ [A]^{MEŠ} ^{ID}A-la-i-ni-ni / [š]i-i-[x-x] [s]u-ur-tar[-x-x] դրվագների անհամապատասխանությունը: Քանզի «Հավաձոր»-ի արձանագրության [š]i-i-[x-x] [s]u-ur-tar[-x-x] դրվագը խիստ վնասված է և այդ պատճառով՝ անհասկանալի, կենտրոնանալով միայն «Տերտերի լիճ»-ի տարբերակի վրա: Ներկայացնենք այն՝ կարգավորված և ձևաբանական (վերլուծական) տառադարձամբ՝ վնասված մասերի վերականգնման համար օգտվելով «Հավաձոր»-ի տարբերակից.

... [A]^{MEŠ} ^{ID}Alaini=ne šiedul[e] [ṾR]usa=ḫi=na=idi ale A^{MEŠ} ^{ID}Alaine=i ^{URU}Ṭušpa=n[e] arage ulḫ=u=li=ne

Դրվագը գրեթե ամբողջությամբ հասկանալի է և հեշտությամբ թարգմանվում է «... ջրերը ^{գետ}Աղային-ից թող արտահոսեն (՝) դեպի (քաղաք) [^{անձ}R]usa-այիններ, նաև ջրերը ^{գետ}Աղային-ի ^{քաղաք}Տոսպա[x] arage թող հորդեն (առատորեն հոսեն)»: Փաստացի միակ անհասկանալի բառն այստեղ դա *arage*-ն է, որը՝ ելնելով համատեքստից պետք է, որ նշանակի «անդադար», «աննվազ», «առատ» կամ նման մի բան: Այս տեսակետից ուշագրավ է այս *arage*-ի ակնհայտ նմանությունը «Բառ-գիրք Հայոց»-ում տեղ գտած հիայ. *արագոյն* «անկարոտ, աննվազ»22 ածականի/մակբայի հետ: Չենք կարծում, որ այդ նմանությունը պատահական է, ուստի առաջարկում ենք ուր. *arage*-ը թարգմանել «առանց՝ նվազելու, պակասելու»: Նաև

20 CTU I, p. 623.

21 Խոսքը Ադիովիտ գավառի Ադի գետակի մասին է:

22 Հ.Ամալյան, Բառգիրք Հայոց, Ե., 1975, էջ 35:

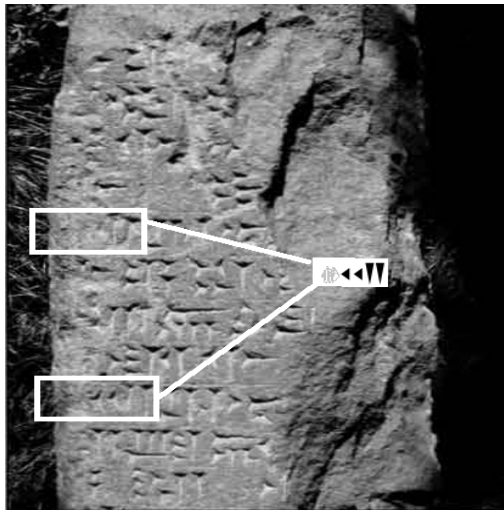
կարծում ենք, որ *արագոյն* բառի մեջ պետք է առանձնացնել հին հայերենի *-ոյն* մակբայակերտ ածանցը (ինչպես՝ *գիշեր-ոյն*, *խկ-ոյն*, *ողջ-ոյն* և այլն): Այս ածանցը կազմվում է սեռական/տրական հոլովածից՝ *-ն* հոդի հավելմամբ²³: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը ուր. *arage*-ի փոխարեն սպասելի էր *aragu /arago/* ձևը: Սակայն պետք է նկատի առնել նաև այն փաստը, որ հին հայերենի *-n* բնի փոխարեն ուրարտերենում հաճախ հանդես է գալիս հենց *-e* (*-e/-i-*) բունը²⁴, ինչը մենք տեսնում ենք նաև այս դեպքում:

zur(-) /jur(-) «ջուր» (՝)

«Էրմանցի» [CTU A 14-1] և «Հավաձորի» [CTU A 14-2] կրկնօրինակ արձանագրություններում ունենք $[A]^{ME\dot{S}} \text{ } ^{ID}A-la-i-ni-ni$ «ջրերը գետԱղայինից» / $[\dot{S}]i-i-[x-x] [s]u-ur-tar[-x-x]$ «(՝)» [CTU A 14-1 Ro.⁶¹ /14-2 1.d.²⁷⁻²⁸] և $A^{M[E\dot{S}]} \text{ } ^{ID}A-la-i-ni-i$ «ջրերը գետԱղայինի» / $\dot{S}i-x-[x-x] [s]u-ur-tar[-x-x]$ «(՝)» [CTU A 14-1 Ro.⁶²⁻⁶³ / 14-2 1.d.³¹⁻³²] հերթագայումները (մանրամասն տե՛ս *arage* բառահոդվածը): Ինչ վերաբերում է «Էրմանցի» արձանագրության $[A]^{ME\dot{S}} \text{ } ^{ID}A-la-i-ni-ni$ ($[A]^{ME\dot{S}} \text{ } ^{ID}Alaini=ne$) «ջրերը գետԱղայինից» և $A^{M[E\dot{S}]} \text{ } ^{ID}A-la-i-ni-i$ ($A^{M[E\dot{S}]} \text{ } ^{ID}Alaine=i$) «ջրերը գետԱղայինի» դրվագներին, ապա դրանց ընթերցման և թարգմանության մեջ անհասկանալի ոչինչ չկա: Իսկ ահա «Հավաձորի» արձանագրությունում վկայված $[\dot{S}]i-i-[x-x] [s]u-ur-tar[-x-x]$ և $\dot{S}i-x-[x-x] [s]u-ur-tar[-x-x]$ դրվագները մասամբ վնասված են և ամբողջությամբ անհասկանալի: Չնայած դրան, ընդհանուր առմամբ, ակնհայտ է, որ խոսքը ոռոգման նպատակով գործածվող ջրերի մասին է: Ինչ վերաբերում նշյալ դրվագներում Մ.Սալվինիի կողմից առաջարկված ընթերցմանը, ապա այստեղ մեր ուշադրությունը գրավեց նրա կողմից *su* (𐎲𐎶𐎵𐎶) նշանի վերականգման փաստը: Այս *su*-ից արձանագրության վրա պահպանվել է միայն վերջի երկու ուղղահայաց և դեպի ձախ ուղղված երկու կարճ հորիզոնական սեպերը [𐎲𐎶𐎵𐎶]: Իսկ ահա երրորդ՝ դեպի ձախ ուղղված կարճ սեպը և նշանի սկզբի՝ դեպի աջ ուղղված հորիզոնական սեպը, ինչպես ենթադրում է Մ.Սալվինին, վնասված են: Սակայն իր իսկ կողմից հրատարակած լուսանկարում (տե՛ս նկ. 1) պարզ երևում է, որ քարի վրա այդքան տեղ չկա: Ըստ այդմ, կարծում ենք, որ այս վնասված հատվածում *su*-ի փոխարեն պետք է ընթերցել (վերականգնել) *zu* (𐎶𐎵𐎶): Այս երկու սեպանշանները նույնական են, բացառությամբ *su*-ի մեկ հավելյալ հորիզոնական սեպի, որի պատճառով՝ *zu*-ի համեմատ *su*-ն ավելի շատ տեղ է զբաղեցնում: Ըստ այդմ, *zu* ընթերցման դեպքում տեղի խնդիր չի ծագում, քանզի վնասված հատվածում պետք է վերականգնել միայն նշանի սկզբի դեպի աջ ուղղված հորիզոնական սեպը:

²³ Գ.Ջահուկյան, ՄԲ, էջ 809:

²⁴ Մ.Այվազյան, Անվանական հիմքը և անշեշտ դիրքում ձայնավորների սղումը ուրարտերենում, Հայոց լեզվի պատմության հիմնախնդիրներ: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2023 նոյեմբերի 2-3, էջ 44 ծան. 7:

Նկ. 1 Հավաձորի արձանագրության 26-34 տողերի լուսանկարը (CTU III,

Եթե մեր առաջարկը իրոք ճիշտ է և *[s]u-ur-tar[-x-x]*-ի փոխարեն պետք է վերականգնել *[z]u-ur-tar[-x-x]*, ապա չի բացառվում, որ վերջինի *[z]u-ur(-)* բաղադրիչի (կամ, միգուցե, առանձին բառի) տակ պետք է տեսնել հիայ. *ջուր*, *ոյ* «ջուր» բառը²⁵: Եթե հաշվի առնենք նաև այն փաստը, որ հիայ. *ջ* հնչյունը ուր. տեքստերում արտացոլվում է *z* կամ *g* նշաններով²⁶, ապա դա միանգամայն հնարավոր է: Ինչ վերաբերում է *[z]u-ur-tar[-x-x]* բառի իմաստին՝ ամբողջությամբ, ապա այս պահին դժվար է որևէ հստակ բան ասել այդ մասին, թեև ակնհայտ է, որ խոսքը ոռոգման համա-

կարգի ինչ-որ բաղադրիչի կամ նրանով հոսող ջրերի մասին է: Միգուցե այս *[z]u-ur-tar[-x-x]*-ի երկրորդ բաղադրիչի մեջ պետք է տեսնել հիայ. *տան-իլ* «կրել, փոխադրել» բայի երկրորդ՝ *տար* ձևը: Այդ դեպքում *[z]u-ur-tar[-x-x]*-ն (*[z]ur(u)*²⁷-*tar[xx]*) պետք է, որ նշանակի «ջրատար» (՝) կամ նման մի բան: Մյուս կողմից այս *-tar[xx]* բաղադրիչի մեջ հնարավոր է տեսնել ուր. *tar(a)* կամ, որ նույն է՝ *tira* «հզոր, մեծ», «շատ» ածականը: Այդ դեպքում բառն ամբողջությամբ պետք է կարելի է թարգմանել «առատաջուր», հմտ. հիայ. *շատաջուր* «ջուրը՝ առատ, առատաջուր, ջրարբի»: Ամեն դեպքում պետք է նկատի ունենալ, որ *[z]u-ur-tar[-x-x]*-ի երկրորդ բաղադրիչի ցանկացած մեկնում տեքստի այդ հատվածի վնասված լինելու պատճառով հուսալի չէ:

nikid- /nəkət-/ «նվազել, պակասել, ցամաքել» (՝)

Այս բայը ուրարտական արձանագրություններում վկայված է մի քանի անգամ: Բոլոր վկայություններում էլ այն առնչվում է զոհաբերությունների (ընծաների) կարգի հետ, որոնք, համաձայն արքայի կամքի, պետք է կատարվեն ջրերի կամ ջրանցքների *nikid-* լինելու դեպքում: Ըստ այդմ էլ, Մ.Սալվինին այն

²⁵ Անդրադառնալով A^{MEŠ} ^{1D}Alaini=ne / ši[xx] [z]urtar[xx] համապատասխանությանը Մ.Սալվինին առաջարկում է ši[xx]-ն համարել A^{MEŠ} «ջրեր» գաղափարագիր բառի հնչյունագիր տարբերակը, իսկ [z]urtar[xx]-ն (ըստ իրեն՝ [s]urtar[xx]-ն)՝ բուն ջրատարի անվանումը (M.Salvini, Le due stele di Rusa Erimenahi dal Keşif Göl, Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 48, Roma, 2006, p. 234, n. I ds. rr. 27/28).

²⁶ Մ.Այվազյան, Ուրարտերեն, Ե., 2013, էջ 118:

²⁷ VC տեսքի նշանները ուր.-ում ունեն նաև VCV ընթերցումը, ինչպես՝ Er-e-bu-né / Er-bu-né (=Ere-bu-né), ul-ú-de / ul-de (= ulu-de), uš-ú-ma-ši-né / uš-ma-ši-né (=ušu-ma-ši-né) և այլն, այս մասին տե՛ս G.Wilhelm, Urartian, in The Ancient Languages of Asia Minor, Edited by R. Woodard, Cambridge, 2008, p. 106; Մ.Այվազյան, Ուրարտերեն, Ե., 2013, էջ 15:

հարցականով թարգմանում է «*դուրս գալ/հորդել*» (°) [CTU A 12-8¹⁷⁻²⁰, 14-1 V0.3-6, 16-18, 14-2 V0^{1-3,13-15}]: Եղած վկայություններից ուշադրություն է գրավում «Հավաձորի» և «Էրմանցի (Տերտերի լճի)» արձանագրությունների հետևյալ հատվածը՝

aše A^{MEŠ} nikidule aše A^{MEŠ} ešiašiu UDU ŠE UDU °Haldie (ŠUM) «եթե ջրերը դուրս գան (հոսեն) / հորդեն (°), եթե ջրերը նվազեն (°)՝ պարարտ խոյ, խոյ Հալդիին (թող զոհաբերվեն)» [CTU A 14-1 V0.16-18, 14-2 V0¹³⁻¹⁵] (*հատվածը բերված է կարգավորված տառադարձմամբ*):

Համաձայն այս հատվածի Մ.Սալվինի կողմից արված թարգմանության՝ զոհաբերություն պետք է կատարվեր թե՛ ջրերի (լճից) դուրս հոսելու/հորդալու (*nikid-*), թե՛ նվազելու / ցամաքելու (*ešiaši-*) դեպքում: Կարծում ենք, որ, իսկապես, ջրերի/ջրանցքների ցամաքելու դեպքում աստվածներին ընծաներ մատուցելը կամ զոհաբերություններ անելը միանգամայն տրամաբանական է: Այս տեսակետից մեր ուշադրությունը գրավեց հին հայերեն *նկտ-ալ* (հնարավոր է նաև՝ *կտ-ալ* ընթերցումը) «նվազել, հետ մնալ» բայը²⁸, որը իր տեսքով հիշեցնում է ուր. *nikid-*-ը: Եթե այս բայերի նմանությունը պատահական չէ, ապա «նվազել» իմաստը ուրարտերենում պետք է վերագրել *nikid-* բային, այլ ոչ թե *ešiaši-*-ին: Դա միանգամայն հնարավոր է, քանզի այս երկու բայերն էլ վկայված են համանման (միևնույն) համատեքստում և առնչվում են միևնույն երևույթին: Իսկ սրանց՝ երկուսի իմաստն էլ որոշվում է հենց համատեքստի հիմքի վրա: Ըստ այդմ, *ešiaši-* բայը պետք է, որ լինի *nikid-*-ին հոմանիշ, կամ միգուցե հականիշ՝ ինչպես որ առաջարկում է Մ.Սալվինին, բայց հակառակ հերթականությամբ:

kaq- /k'ak-/ «գետնին թափվել, անջատվել, ցիրուցան լինել»

Ի.Դյակոնովը առաջարկում է Կարմիր բլուրում հայտնաբերված Rusa Բ-ի «ստանդարտ» արձանագրությունում վկայված *kaqule* բառաձևը մեկնել իբրև գոյական՝ «քար» (°) թարգմանությամբ²⁹: Ն.Հարությունյանը՝ համադրելով ... *kaqule wahuline KI^{TIM}-a quldinine* [KYKH 424¹³] և ... *NA⁴ wahuline ... KI^{TIM}-a quldinine* [KYKH 415⁵⁻⁶] տողերը *kaqule*-ը նույնացնում է NA⁴ «քար» գաղափարագրի հետ, ըստ այդմ, *kaqule*-ի համար նա նույնպես առաջարկում է «քար» իմաստը³⁰: Մ.Սալվինին *kaqule*-ի իմաստը համարում է անհայտ՝ հնարավոր համարելով վերջինի բայ լինելը³¹: Խնդիրը պարզաբանելու համար բերենք Մ.Սալվինիի ընթերցման վրա հիմնված Rusa Բ-ի «ստանդարտ» արձանագրության համապատասխան

²⁸ Աւետիքեան Գ., Սիրմելեան Խ., Աւգերեան Մ. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 430:

²⁹ И.Дьяконов, Жертвоприношения в Тейшебаине: (УКН 448), Кавказско-ближневосточный сборник, 8, Тбилиси, 1988, с. 64-65, прим. 14.

³⁰ КУКН, с. 451.

³¹ M.Salvini, The inscriptions of Ayanis (Rusaḫinili eiduru=kai) cuneiform and hieroglyphic, in A.Çilingiroğlu, M.Salvini Ten Years` Excavations in "Rusaḫinili Eiduru-kai, 2001, Roma, p. 260:

ամբողջական հատվածը՝ ներկայացնելով այն՝ կարգավորված և ձևաբանական տառադարձամբ՝

aše ^ժ*Haldie=i* *É.BÁRA* *sep=u=le* *ag=u=le* *MÁŠ.TUR* ^ժ*Haldie=e* *nepse=d=u=l(i=n)e* *sep=urde*³² *ale ištín(i=n)e* *kaqule* (*kaq=u=le*) *wah=u=li=ne* *qiura/KI^{TIM}*-a *quldini=ne* [CTU A 12-1 II₆₋₈, 12-2 II₁₋₂]:

Բերված հատվածը՝ չնայած որոշ անհասկանալի տեղերի ընդհանուր առմամբ հեշտությամբ թարգմանվում է՝

«երբ Հալդիի նստավայրը (տաճարը)՝ ծեփվի, *ag*-³³ արվի՝ ուլ Հալդիին թող մորթվի, ծեփաշաղախը (բառացի՝ ծեփ-ուրդը) իսկ/այլ (երբ) այստեղից *kaqule*, թող *wah*-արվի (հավաքվի (°), կուտակվի (°))՝ խոսքն հողում»:

Ընդհանուր առմամբ հատվածը համապատասխանում է ուր. տեքստերում համատարած կիրառվող «երբ/եթե այսինչ բանը արվի/լինի (բայահիմք *=u=le*) թող այնինչ բանը արվի (բայահիմք *=u=l(i=n)e*)» կադապարին: Ըստ այդմ, ակնհայտ է, որ *kaqule*-ը այստեղ չի կարող լինել գոյական, այլ պետք է ընկալվի իբրև պայմանական-ըզական եղանակի բայ, ճիշտ ինչպես քիչ վերևում հիշատակված նույն եղանակի *sep=u=le* և *ag=u=le* բայերը: Տողերի թարգմանությունից պարզ է դառնում նաև, որ *kaqule* (*kaq=u=le*)-ը վերաբերում է ծեփաշաղախին (բառացի՝ ծեփ-ուրդ-ին), որը պետք է խոսքն հողում *wah*-արվի (հավաքվի (°), կուտակվի (°), «գետեղվի» (°))՝ եթե/երբ *kaq*- արվի/լինի: Դատելով այս ամեն ինչից թերևս խոսքը այստեղ շինարարության ընթացքում թափված՝ ավելորդ ծեփաշաղախի մասին է, որը պետք է տեղափոխվի (հավաքվի, կուտակվի, գետեղվի) ամայի վայրում (խոսքն հողում): Ըստ այդմ, *kaq*-պետք է, որ մոտավորապես նշանակի «գետնին թափվել, ցիրուցան լինել, պոկվելով թափվել, և այլն»: Նման իմաստը հաստատվում է նաև հին հայերենի տվյալներով, որտեղ ունենք *քակ-ել* «քանդել, փլուզել; բաժանել, անջատել, զատել; քայքայել, խախտել, լուծել; վերացնել, ցրել» բայը:

qis- /kis-/ «կիսել, պակասեցնել»

Rusa Բ-ի «ստանդարտ» արձանագրությունների Այանցում հայտնաբերված օրինակը բոլոր կրկնօրինակների մեջ առավել լավ պահպանվածն է և գրեթե ամբողջությամբ ընթեռնելի: Այնուամենայնիվ արձանագրության մեծ մասը մինչ օրս մնում է առանց թարգմանության: Փորձենք վերլուծել և հնարավորության դեպքում թարգմանել այդ մեծածավալ արձանագրության VIII բաժնի (սեկցիայի) առաջին տողերը: Արձանագրության հրատարակիչը՝ Մ.Սալվինին այս բաժնի

³² *Sep=urde*-ը կազմված է *sep*- (հիայ. ծեփ-) «ծեփել» արմատից և *-urde* (հին հայ. -ուրդ, հմտ. խառն-ել և խառն-ուրդ) ածանցից:

³³ Ուր. *ag*- բայի իմաստը լավ հայտնի է և նշանակում է «անցկացնել (ջրանցք), տանել (գերիներ)»: Սակայն պարզ չէ թե այստեղ այն ինչ իմաստով է հանդես գալիս:

առաջին երեք տողերի համար բերում է հետևյալ վանկագիր ընթերցումը (գրադարձությունը) և թարգմանությունը՝

1. *LUGÁL-e a-li i-si i-ku-ka-ni e-di-ni ma-nu-li me-i gi-i i-na-a-ni*

2. *ba-ú-ši-na-ni KIN i-si-ia-ni me-i gi-i še-pu-ša-ar-di-a-ni me-i pu-ḫi-a-ni*

3. *gu-ni i-e-še ti-ú-bi gu-ni za-du-ú-bi-e ...* . «ապագա արքան, ով-որ կլինի սույն տեղում չպետք է (արգելքների մի շարք), իսկապես ես ասեցի, իսկապես՝ արեցի» [CTU A 12-1 VIII₁₋₃]:

Փորձենք վերլուծել և հնարավորության դեպքում թարգմանել վերոնշյալ տողերը: 1-ին տողը սկսվում է *LUGÁL-e a-li i-si i-šu-ka-ni*³⁴ *e-di-ni ma-nu-li* հատվածով, որը գրեթե ամբողջությամբ հասկանալի է: Բերենք այն կարգավորված ձևաբանական տառադարձամբ՝ տալով նաև հնարավոր թարգմանությունը: *LUGÁL-e ale isi i=šu=ka=ne edi=ne man=u=le* «արքան մյուս (իմա.՝ հաջորդ) (ով-որ) isi սրանից հետո³⁵ լինի»: Այս հատվածում միակ անհասկանալի բառը դա isi կարճ բառն է, որը սակայն չի խանգարում հատվածի ամբողջական ըմբռնմանը: Այնուհետ ունենք *me-i gi-i i-na-a-ni* 2. *ba-ú-ši-na-ni KIN i-si-ia-ni me-i gi-i še-pu-ša-ar-di-a-ni me-i pu-ḫi-a-ni* հատվածը: Այն բաղկացած է արգելական- ըղձական եղանակի բայերով կազմված քերականորեն միատեսակ հետևյալ երեք դրվագներից՝

u) mi gei ina=ne bauši=na=ne KIN is=ia=ne «թող ոչինչ այն (այդ) խոսքերից KIN is- չանի»

p) mi gei šepušard=ia=ne «թող ոչինչ šepušard- չանի»

q) mi gei puḫ=ia=ne «թող ոչինչ չփոխի³⁶»

Նախ և առաջ այստեղ անբացատրելի է մնում KIN «աշխատանք, ջանք», «հաղորդակցություն, նամակ, և այլն»³⁷, գաղափարագրի առկայությունը տվյալ համատեքստում, նամանավանդ եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ տվյալ նշանը ուրարտական տեքստերում գրեթե միշտ հանդես է գալիս *qi/e* հնչյունական

³⁴ Այս ցուցական դերանվան *i-šu-ka-ne* (*i=šu=ka=ne*) ընթերցման համար տե՛ս Ս. Այվազյան, Ուրարտերենի ցուցական դերանունները և նրանց համադրումը հայերենին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Ե., 2006 № 2, էջ 34-35:

³⁵ *i=šu=ka=ne edi=ne* դարձվածքի նման թարգմանության համար տե՛ս Ս. Այվազյան, Ուրարտերեն, Ե., 2013, էջ 62:

³⁶ Հմտ. աքք. *puḫ* «փոխել, փոխանակել» և խուռ. *puḫ=ugar=i* «փոխարինել» (աքք. փոխառություն) (I. Yakubovich, Morphological Negation in Urartian, Aramazd, V-1, 2010, p. 152, n. 2): Հ.Աճառյանը հայ. փոխ-ը համարում է փոխառություն՝ անմիջապես աքքադերենից: (ՀԱԲ, IV, էջ 511): Ուրիշները ավելի հավանական են համարում խուռական (Գ. Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., 1961, էջ 116: Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 424 և ծան. 10) կամ ուրարտական (I. Yakubovich նշվ. աշխ. էջ 152, ծան. 2) միջնորդությամբ փոխառությունը: Եթե հայ. փոխ-ը անմիջական փոխառություն է սեմական ինչ-որ լեզվից (հավանաբար աքքադերենից), ապա այն պետք է, որ փոխառված լինի արդեն նախաուրարտական շրջանում:

³⁷ R.Borger, Mesopotamisches Zeichenlexikon, Münster, 2003, S. 429, Zeichen 815:

արժեքով: Ըստ այդմ գտնում ենք, որ առաջին դրվագը պետք է ուղղել հետևյալ կերպ՝

mi gei ina=ne bauši=na=ne qis=ia=ne «թող ոչինչ այն (այդ) խոսքերից qis- չանի»

Արդյունքում ստացվում է, որ վերոնշյալ երեք դրվագներում անհասկանալի բառերը դրանք *qis-* և *šepuīard-* բայերն են: Առաջինը այլուր ուրաքտական արձանագրություններում վկայված չէ, իսկ *šepuīar(d)-*ը, որի իմաստը ճշգրիտ հայտնի չէ վկայված է հետևյալ տեղերում՝

aluše ine É.GAL kulie aluše ḥarḥaršulie aluše gei inane arniušinane lakudulie aluše gei inane INIM^{MEŠ}-ne šepuialie (< šepuia[ru]lie-)<«ով-որ ամրոցն լքի, ով-որ քանդի, ով-որ ինչ-որ բան այդ գործերից թաքցնի, ով-որ ինչ-որ բան այդ խոսքերից šepuia[r]-անի» [CTU A 9-20¹⁵⁻²⁰],

LUGÁL ale isi išukane edine GAR-ue/i manule mi ine É.GAL kuldiane mi šepuiardiane mi gei inane arniušinane lakuiane «մյուս արքան isi սրանից հետո կառավարիչ մնա (լինի)՝ թող ամրոցը չլքի, թող šepuiard- չանի, ոչինչ այդ գործերից թող չթաքցնի (՝)» [CTU A 9-13²⁻⁷, 9-14¹⁻³],

mi aiše i edine suṭiane mi ibiriane mi gei inane baušinane šepuiardiane «թող ոչ ինչ/ոք սրանցից այդտեղ(ից) suṭ- չարվի/չանի, ibir- չարվի/չանի, թող ոչինչ այդ խոսքերից šepuiard- չարվի / չանի» [CTU A 12-1 VII³⁻⁴, 12-4 II¹⁰⁻¹²]:

Ինչպես երևում է վերոնշյալ վկայություններից *šepuīar(d)-*ը մեկ առնչվում է արքայի կառուցած ամրոցին, մեկ՝ խոսքերին, որոնք մի դեպքում (CTU A 9-13²⁻⁷, 9-14¹⁻³, 12-1 VII³⁻⁴, 12-4 II¹⁰⁻¹²) հաջորդ արքայի/կառավարչի կողմից չպետք է *šepuīar(d)-* արվեն, իսկ մյուս դեպքում (CTU A 9-20¹⁵⁻²⁰) արքան սպառնում է աստվածային պատժով նրանց ովքեր իր գործերը կթաքցնեն կամ խոսքերը *šepuīar(d)-* կանեն: Այս ամենից ակնհայտ է դառնում, որ *šepuīar(d)-*ը պետք է մոտավորապես նշանակի «խեղաթյուրել, կեղծել» կամ «արհամարհել, մոռացության մատնել»: Ըստ այդմ էլ, պետք է ենթադրել, որ *qis-* բայը նույնպես, ընդհանուր առմամբ, պետք է նշանակի «խեղաթյուրել, կեղծել, փոխել», «արհամարհել, մոռացության մատնել» կամ նման մի բան: Այս *qis-* բայի դիմաց հայերենում ունենք *կիսել* «կիսել, պակասեցնել, նվազեցնել» բայը: Այն թե՛ իր իմաստով, թե՛ հնչյունական կերպարանքով ամբողջությամբ համաձայնվում է *qis-*ի հետ: Ըստ այդմ, մեզ հետաքրքրող տողերի համար հնարավոր է տալ հետևյալ կարգավորված ձևաբանական տառադարձումը և թարգմանությունը՝

LUGÁL-e ale isi i=šu=ka=ne edi=ne man=u=le mi gei i=na=ne bauši=na=ne qis=ia=ne mi gei šepuīard³⁸=ia=ne mi puḥ=ia=ne gunē ieše ti=u=be gunē zad=u=be

³⁸ Այս *šepuīard-* բայը հիշեցնում է հայերեն խոսակցական (բարբառային) շարտ-ել բային: Միգուցե իսկապես ուր. *šepuīard-*ի տակ թաքնված է շարտ-ել բայի մի հին ձև (՝) «(արհամարհական) դեն նետել» իմաստով:

«արքան մյուս (իմա.՝ հաջորդ) (ով-որ) isi սրանից հետո լինի (բառացի՝ մնա) թող ինչ-որ բան այն (այդ) խոսքերից չպակասեցնի (բառացի՝ չկիսի), թող ինչ-որ բան *šepu'ard-* չանի, թող չփոխի: *Gune*³⁹ եւ ասեցի, *gune*՝ արեցի»:

GUDsulu /cʰulu-/ «ցուլ»

«Ցուլ» իմաստը ուր. սեպագիր արձանագրություններում մինչ այժմ արտացոլված էր միայն GUD գաղափարագրի տեսքով: Բայց վերջերս հայտնաբերված մի արձանագրությունում⁴⁰ կարծես թե ունեն ցուլի վանկագիր վկայություն: Տե՛ս հետևյալ տողերը՝

22. *a-še pi-li-e i-di-[x-x-x]* (կամ ... *pi-li e-i-di-[x-x-x]*)

23. *MAN-ni-ni GUD II UDU* ^{d[ḡir]}*x-x-x]* (հավանաբար՝ ^{d[ḡir]}*Hal-di-e]*) (կամ *man-ni-ni GUD ...*)

24. *UDU* ^{diḡir}*IM GUD* ^{KUR}*Ip-[x-x-x-x]*

25. *GUD su-lu-ú(-)[x-x-x-x-x]* (կամ ^{GUD}*su-lu-ú [x-x-x-x-x] ...*)

26. ^{id}*Da-na-l[i? x-x-x-x-x]*,

հետևյալ թարգմանությամբ՝

22. երբ ջրանցքը (e)*idi-[xxx]*

23. արքայից (Ḳ) (կամ՝ թող լինի (Ḳ)) ցուլ 2 խոյ ^h*[xxx]* (հավանաբար՝ ^h*[չալդիին]*)

24. խոյ ^h*Teišeba(-ին) ցուլ* ^h*Ip[xxxx]*

25. ցուլ *sulu-[xxxxx]* (կամ՝ ցուլ *[xxxxx]*)

26. ^q*Danal[i? xxxxx]*:

Արձանագրության վնասված լինելու պատճառով ամեն ինչ չէ, որ այստեղ հասկանալի է: Փորձենք վերլուծել 25-րդ տողը, որտեղ ունենք՝ *GUD su-lu-ú(-)[x-x-x-x-x]* «ցուլ *sulu-[xxxxx]*» կամ ^{GUD}*su-lu-ú [x-x-x-x-x] ... «ցուլ *sulu [xxxxx]*»*: Արձանագրության հրատարակիչը նախընտրում է սույն տողի ընթերցման *GUD su-lu-ú-[x-x-x-x-x]* տարբերակը, որի համար նա առաջարկում է *GUD su-lu-ú[-uṣ-ti-x-x]* վերականգ-

³⁹ Ի. Դյակոնովը՝ ելնելով ուրարտական տեքստերում *gu=di* «ղեպի աջ» բառի ենթադրյալ առկայությունից *gune* (ըստ իրեն՝ *gu=ne*) ձևի համար առաջարկում է ած. «աջ, ճշմարիտ, ստույգ, կանոնավոր, իսկական», մ. «իսկապես» թարգմանությունները (VPI, c. 48,88), որը կրկնում է նաև Ն. Հարությունյանը (KYKH, c. 443), բայց ավելի ուշ առաջարկում՝ *egudi badi* («Ḳ») ընթերցումը՝ անհայտ իմաստով (Ն. Հարությունյան, Նոր ընթերցումներ և մեկնաբանություններ ուրարտական սեպագրերում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, 2004, Ե., 2004 էջ 376-380): Մ.Սավվինին նույնպես հետևում է Ի. Դյակոնովին (CTU I, pp. 440, 570, 623): Բայց ուրարտական տեքստերում *gu=di* «ղեպի աջ» ձևի առկայությունը խիստ կասկածելի է: Այս *gu=di* (*gudi*)-ի փոխարեն ավելի շուտ պետք է ընթերցել *egudi(-)badi*, որի (որոնց) իմաստը հայտնի չէ (տե՛ս վերը): Մեր կողմից *gune*-ի բոլոր վկայությունների ուսումնասիրություն մեզ բերում է այն ենթադրության, որ այն ավելի շուտ պետք է նշանակի ած. «ամբողջ, լրիվ, բովանդակ, համատարած», մբ. «ամբողջովին, լրիվ»: Ամեն դեպքում, այս պահին, դժվար է միանշանակ եզրակացություն անել այս հարցում, ուստի *gune-*ն մենք այստեղ թողնում ենք առանց թարգմանության:

⁴⁰ K. Işık, The Irrigation canal stele of the Urartian King Argišti I recently discovered in Erciş/Salmanağa, north of lake Van, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, 109, 2, 2019 pp. 204–213.

նումը՝ «ցուլ տապալեցի» թարգմանությամբ⁴¹: Բայց արձ.-ում GUD su-lu-ú-ին նախորդում է GUD II UDU [d-x-x-x] UDU dIM GUD KUR Ip[xxxx] «ցուլ, 2 խոյ դ[իցX-ին], խոյ՝ dIM-ին (իմա.՝ դիցTeišeba-ին), ցուլ երկիր Ip[xxxx]» հատվածը, որտեղ թվարկված են զոհաբերվող (նվիրաբերվող) կենդանի – զոհաբերության հասցեատեր զույգերը՝ ցուլ, 2 խոյ դ[իցX-ին], խոյ դիցTeišeba(-ին), ցուլ երկիր Ip[xxxx]: Հետևաբար, նույն տրամաբանությամբ, սպասելի է, որ սույն հատվածի շարունակությունը պետք է լինի՝ GUD su-lu-ú [dX-ին] «ցուլ X դիցին» կամ GUD su-lu-ú [KUR X DIGIR] «ցուլ X երկրի դիցին/դիցերին»: Մյուս կողմից, նշված տողի GUD su-lu-ú-[uš-ti-x-x] «ցուլ տապալեցի» ընթերցման դեպքում անհասկանալի է մնում թե ում համար է այդ ցուլը նախատեսված և դրվագը մնում է համատեքստից դուրս: Բացի այդ, պետք է նկատի ունենալ նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ *su/lu=št*- «սողալով երեսն ի վայր ընկած աղաչել» բայը (հիայ. *սող-ել*) ուր. տեքստերում «տապալել» իմաստով ոչ մի անգամ վկայված չէ, և ընդհանրապես նման համատեքստում հանդես չի գալիս⁴²: Հարկավոր է նկատի առնել նաև այն փաստը, որ ուր. արձ.-ներում կենդանիների զոհաբերությունների համար միշտ կիրառվում է *urb-* «զոհաբերել, ընծայել, բաժին հանել», իսկ ուլերի դեպքում *n=ebse=d-* «մորթել, մաս-մաս անել» բայերը՝ բաց ոչ երբեք «տապալել» կամ նման իմաստով որևէ այլ բայ: Ի նկատի առնելով վերոշարադրյալը մեզ ավելի հավանական է թվում 25-րդ տողի GUD su-lu-ú [x-x-x-x-x] ընթերցումը՝ «ցուլ [xxxxx]» թարգմանությամբ: Ըստ այդմ, պետք է արձանագրել, որ այստեղ, առաջին անգամ է, որ «ցուլ» իմաստը կրող բառը ուրարտական տեքստերում վկայված է իր հնչյունագիր տեսքով: Լրացուցիչ կերպով դա հաստատվում է նաև հին հայերենի տվյալներով, որտեղ իսկապես ունենք *ցուլ*, *-ու* «ցուլ» բառը, որը իր հնչյունական կերպարանքով ամբողջությամբ համապատասխանում է ուր. *su/lu*-ին՝ */cʰu/lu/*⁴³ հնչյունադարձմամբ:

are /arə/ «կից, մոտ, միացած», «միշտ, շարունակ, անդադար»

Այս բառը ուրարտական արձանագրություններում վկայված է վաղուց, սակայն մասնագիտական գրականությունում այն որպես առանձին բառ չէր ընկալվում և իբրև կանոն կցվում էր հաջորդող բառին, մասնավորապես՝ *beri-* (*beri=d=a=be/de*) «զալ, մոտենալ; գնալ, մոտ երթալ» բային: Այսպես, Գ.Մելիքիշվիլին և Ն.Հարությունյանը *are beridabe* բառակապակցության տեղը ընթերցում են՝ *aribe eridabe*՝ *eridabe*-ի մեջ տեսնելով անանցողական բայ՝ *erid-* «զալ, հայտնվել»

⁴¹ K. Işık, The Irrigation canal stele of the Urartian King Argišti I recently discovered in Erciş/Salmanağa, north of lake Van, Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, 109, 2, 2019, pp. 206:

⁴² Հին հայերենում այն նույնպես չունի նման իմաստ:

⁴³ Հին հայերենի ց հնչյունը ուր. տեքստերում միշտ արտացոլվում է z կամ s նշաններով (Ս. Այվազյան, Ուրարտերեն-հայերեն: Բառապաշար և պատմահամեմատական քերականություն (այսուհետև՝ Ուրարտերեն-հայերեն), Ե., 2008, էջ 30, Ս. Այվազյան, Ուրարտերեն, Ե., 2013, էջ 118), տվյալ դեպքում այն արտացոլված է s-ով:

իմաստով, որը, ըստ նրանց, հոմանիշ է *nun-* «գալ, հայտնվել» բային⁴⁴: Մ.Սալվինին առաջարկում է *ariberid-* ձևը, որը նա թարգմանում է «մոտենալ, առաջ անցնել, հայտնվել, գալ»՝ իմաստը մոտ համարելով *nuna-* և *šia-* անանցողական բայերին⁴⁵: Մենք ժամանակին անդրադառնալով ենթադրյալ *ariberi=d-* բայաձևին առաջարկել էինք այն վերլուծել *ari/e(=)beri=d-* ձևով՝ առաջին բաղադրիչի մեջ տեսնելով հին հայերենի (*j-*)*ար* «կից, մոտ և այլն» ածական/մակբայ/նախդիր-ը, իսկ երկրորդի՝ *բեր-եմ* «մոտ բերել» բայը⁴⁶: Այժմ, քանի որ ի հայտ են եկել *are-*ի նոր վկայություններ, կրկին անդրադառնանք այս հարցին: Բերենք, կարգավորված ձևաբանական տառադարձմամբ, բոլոր այն հատվածները որոնցում հստակ երևում է *are* բառը:

1. *are beri=d=a=be* (ըստ Մ.Սալվինիի՝ *ariberi=d=a=be*) [*k*]a=uke gunu=ši=ne «մոտ եկավ վայրը-իմ (իմ գտնվելու տեղին)՝ գորքը» [CTU A 8-1 l.d.18-19],
2. [LUGÁL ^m]Diauehe are beri=da=be (ըստ Մ.Սալվինիի՝ *ariberi=d=a=be*) kai=uke «արքան ^{այր}Diau(*Տիսան*)-ական մոտ եկավ վայրը-իմ (իմ գտնվելու տեղին)» [CTU A 8-7],
3. *are b[e]r[i]=da=de* (ըստ Մ.Սալվինիի՝ *ariberi=d=a=de*) kai ^{šADU}Qilaši=ne=e ^{šADU}babane=e «մոտ գնացի (մոտեցա) տեղը/վայրը Qilaše լեռան» [CTU A 8-3 III₅],
4. *gunu=ši=ni=e are beri=d=a=de* (ըստ Մ.Սալվինիի՝ *ariberi=d=a=de*) «գորքին մոտ եկա (մոտեցա)» [CTU A 11-3₅₋₆],
5. [a]re ueli=d=u=ul[e] ^{šADU}babane=le DAN.NU^{MEŠ} «մոտ/կից ueli- արեցի լեռներ հգոր/ամուր» [CTU A 14-1 Ro.34-37, 14-2 Ro.33-37],
6. *pul=a=ue iši=na=ue are butai* (ըստ Մ.Սալվինիի՝ *aributai*) KASKAL ištine man=u «հեղեղատների, iši-ների, անդադար (իրար հաջորդող) բուտայի (հունի ցամաքած տեղերի / կղզյակների) ճանապարհ էր այստեղ մնացել [CTU A 14-1 Ro.28-37, 14-2 Ro.26-37]:

Առաջին չորս վկայություններում, ինչպես արդեն ասվեց, մենք գործ ունենք *are beri=d=a=de/be* «մոտ եկա/եկավ» բառակապակցության հետ⁴⁷: Հինգերորդում ակնհայտ է, որ մենք գործ ունենք նույն *are* բառով կազմված *are ueli=d=u=ule* բառակապակցության հետ, քանզի այլ տեղերում *ueli=d-* բայը առանձին բազմիցս վկայված է և լավ հայտնի է: Իսկ ինչ վերաբերում է վեցերորդ վկայությանը, ապա այդ մասին մանրամասն տե՛ս ստորև՝ *buta* բառահոդվածում:

⁴⁴ YKH, c. 389,394; KYKH, c. 435, 443.

⁴⁵ M.Salvini, Le due stele di Rusa Erimenabi dal Keşiş Göl, Studi micenei ed Egeo – Anatolici, 48, Roma, 2006, p. 79; CTU I, p. 327, 338, 348, 541.

⁴⁶ Մ.Այվազյան, Ուրարտերեն-հայերեն, Ե., 2008, էջ 44,61; Մ.Այվազյան, Ուրարտերեն, Ե., 2013, էջ 81: Անանցողական իմաստով ունենք բեր-իմ «գնալ, (մոտ) երթալ, շրջագայել, մոտենալ և այլն» բայը:

⁴⁷ Մ.Այվազյան, Ուրարտերեն, Ե., 2013, էջ 81:

ur- /ur-/ «ընդարձակել, ջրի մակերեսը բարձրացնել»
buta /buta/ «գետի հունի միջի ցամաք տեղ, կղզյակ (բուտա)»
pul- /foł-/ «հեղեղատ»

«Տերտերի լճի»⁴⁸ և «Հավաձորի» ուրարտական արձանագրությունների կրկնվող մի հատվածում [CTU A 14-1 Ro.²⁸⁻³⁷, 14-2 Ro²⁶⁻³⁷] հանդիպում ենք *urube*, *butai*, *pulaue* և *išinaue* անձանոթ բառերին, որոնք այլուր վկայված չեն: Բերենք վերոհիշյալ արձանագրությունների մեզ հետաքրքրող հատվածը՝ Մ.Սալվինիի վանկագիր ընթերցմամբ և թարգմանությամբ:

«Տերտերի լիճ»

«Հավաձոր»

28. ú-ru-bi i-ni šu-i-ni-i e-s[i gu-ni?]
 29. [šú]-li ma-nu-še ú-i gi-i ab-s[i-i GÁN]
 30. Ú.ŠE iš-ti-ni ma-nu-ri pu-la-ú-[e]
 31. i-ši-na-ú-e a-ri bu-ta-i [KASKAL]
 32. [i]š-ti-ni ma-nu ú-i PA⁵-e a-ga-ú-[ri]
 33. ú-i ta-ar-ma-ni iš-ti-ni m[a-nu-ri]
 34. [a]-ri ú-e-li-d[u-ú-li ^{ŠA}]DUba-ba-ni-l[i]
 35. [DA]N.NU^{MEŠ} ú-ra-tar-bi A^{MEŠ} iš-ti-n[i]
 36. [p]u-la-ú-e e-`a i-ši-na-a-ú-[e]
 37. [t]e-ru-bi ti-ni ^mRu-sa-a-i šu-e [CTU A 14-1 Ro.²⁸⁻³⁷]

26. [ú-r]u-bi i-ni šu-i-ni-i e-[si]
 27. [gu-ni?] šú-ú-li ma-nu-[še⁴⁹] ú-i [gi-i]
 28. [ab-si]-i GÁN Ú.ŠE iš-ti-ni ma-[nu-ri]
 29. [pu-la]-ú-e i-ši-na-a-ú-[e]
 30. [a-ri-bu]-ta-i KASKAL iš-ti-ni m[a-nu]
 31. [ú-i] PA⁵ a-ga-ú-ri ú-i
 32. [ta-a]r-ma-ni iš-ti-ni ma-nu-r[i]
 33. [a-ri]-e ú-e-li-du-ú-l[i]
 34. [^{KUR}ba-b]a-ni-li DAN.NU^{MEŠ} ú-ra-tar-b[i]
 35. [A^{MEŠ} i]š-ti-ni pu-la-ú-e e-`a
 36. [i-ši]-na-ú-e te-ru-bi ti-i-ni
 37. [^mRu-s]a-i šu-e [CTU A 14-2 Ro²⁶⁻³⁷]:

«Փորեցի (՝) այս ծովի (զբաղեցրած) տեղը, [իսկապես (՝)] ամայի (՝) էր, ոչ-ինչ՝ նույնիսկ արտ՝ հացահատիկի այստեղ չկար Ճանապարհ էր այստեղ: ջրանցք չկար անցկացված, չկար աղբյուր այստեղ: Ես փակեցի (՝) հզոր լեռները ջրերը այստեղ ես դրեցի անունը՝ «Ռուսայի լիճ» (թարգմանությունը՝ ըստ Մ.Սալվինիի):

Հատվածը ներկայացնենք կարգավորված ձևաբանական տառադարձմամբ՝ որոշ շտկումներով հանդերձ:

⁴⁸ Այս արձանագրության մի մասն էլ հայտնաբերվել է Էրմանցում, որտեղից էլ ըստ երևույթին ծագում է արձանագրությունը՝ ամբողջությամբ:

⁴⁹ Մ.Սալվինին այս կտորը ընթերցում է *ma-nu ú-i*: Սակայն բնագրում (լուսանկարում) ու-ի և ú-ի միջև հստակ երևում է վնասված հատված՝ բավարար ես մեկ կարճ նշանի համար: Ըստ այդմ, այստեղ պետք է ընթերցել *ma-nu-[x] ú-i*, իսկ ինչպես ցույց է տալիս «Տերտերի լիճ»-ի գուգահեռ տեքստի համապատասխան հատվածը՝ վնասված տեղում պետք է վերականգնել *še* նշանը:

ur=u=be ine şui=ne=i es[i xxx] şule man=uşe (=re_x ?) ui gei abs[e]i GÁN Ú.ŞE iştine man=ure pul=a=ue işi=na=ue are butai KASKAL iştine man=u ui PA₅(-e) agaure ui tarmane iştine man=ur[e] [a]re uelid=u=ul[e] ^{ŞADU}babane=le DAN.NU^{MEŞ} ura-TAR-be A^{MEŞ} iştine pul=a=ue ewe işi=na=ue ter=u=be ti=ne ^mRusa=i şue:

Այն սկսվում է *ur=u=be ine şui=ne=i es[i xxx]* դրվագով, որը Մ.Սալվինին թարգմանում է «*փորեցի (°) այս ծովի (զբաղեցրած) տեղը*»: Միակ կասկածելի տեղը այստեղ ուր. *ur-* բայի «փորեցի» թարգմանությունն է, որը Մ.Սալվինին ինքն էլ հարցականով է տալիս: Իրականում, ներկայումս «Տերտերի լիճ» կոչվող ջրամբարը (լճակը) կառուցված է այդտեղով հոսող գետակի (հեղեղատի) ճանապարհն ամբարտակով փակելու եղանակով⁵⁰: Ըստ այդ, մեզ առավել հավանական է թվում սույն դրվագի «ընդարձակեցի / բարձրացրեցի ծովի/լճի (զբաղեցրած) տարածք[ը, xxx]» թարգմանությունը⁵¹: Նման թարգմանությունը լրացուցիչ հաստատվում է նաև հին հայերենի տվյալներով, որտեղ ունենք *ուռ-ն-ուլ*, *ուռ-չ-ել* «ընդարձակվել; (ջրի) մակերեսը բարձրանալ; փքվել (փխր. ամբարտականել)» և այլն բայը: Ինչ վերաբերում է վնասված հատվածում *gune*⁵² մակբայի վերականգնմանը, ապա դժվար է հստակ բան ասել այդ առիթով, ուստի մենք այս հարցը առայժմ թողնում ենք բաց:

Հաջորդ *xxx] şule man=uşe (=re_x ?) ui gei abs[e]i GÁN Ú.ŞE iştine man=ure* դրվագը այս կամ այն ձևով բազմիցս վկայված է ուր. տեքստերում, իսկ թարգմանությունը հիմնականում հասկանալի է: Այստեղ անսովորը դա *man=uşe* բառի (բայաձևի (°)) վկայությունն է սպասվելիք *man=u* «մնացել/թողնվել էր» բայի փոխարեն: Միգուցե բառավերջի *-şe*-ի փոխարեն պետք է կարդալ *re_x* (°)⁵³, բայց *man=ure* ընթերցումն էլ ստեղծում է որոշակի քերականական խնդիրներ: Դրվագի հաջորդ մասում միակ անհասկանալի բառն *absei*-ն է, որը մասնագիտական գրականությունում արժանացել է ոչ միարժեք մեկնաբանությունների⁵⁴: Մենք այն այստեղ չենք թարգմանի (CTU-ում թարգմանված է «նույնիսկ», տե՛ս վերևում): Իսկ ինչ վերաբերում է *şule* ածականին, որը Մ.Սալվինին հարցականով թարգմանում է

⁵⁰ Հաշվի առնելով «Տերտերի լիճ»-ի չափերը նրա փորելով կառուցված լինելու տարբերակը իսպառ պետք է բացառել:

⁵¹ Չի բացառվում, որ նախկինում այդտեղ արդեն եղել է արհեստական ջրամբար կամ բնական լճակ, որը ուրարտական արքան ամբարտակի միջոցով ընդարձակել է՝ բարձրացնելով ջրի մակարդակը:

⁵² *Gune*-ի հնարավոր իմաստի համար տե՛ս ծան. 39:

⁵³ Ուրարտական տեքստերում *şe* նշանի նման հնարավոր ընթերցման մասին տե՛ս M.Salvini, CTU I, p. 105:

⁵⁴ «Յուրաքանչյուր, ամեն մի, ցանկացած», «ընդհանրապես» (HchI, S. 172; KYKH, c. 431; M.Salvini, I.Wegner, Einführung in die urartäische Sprache, Wiesbaden, 2014, S. 107); «առաջ, նախկինում» (°) (YKH, c. 77):

«ամայի» (°), ապա մենք նախընտրում ենք «չոր, անջրդի, ցամաք» թարգմանությունը⁵⁵:

Այնուհետ՝ մեզ հետաքրքրող հատվածում ունենք *pul=a=ue işi=na=ue* (կամ՝ *işin=a=ue*) *are butai* (ըստ Մ.Սալվինիի՝ *aributai*) *KASKAL ištine man=u* տողերը, որտեղ առկա են՝ *pul-*, *iş-*, *buta-* այլուր ուր. տեքստերում չհանդիպող բառերը: Քերականորեն սույն դրվագը թարգմանվում է «*pul*-ների *iş(n)*-ների *are buta*-ի ճանապարհ էր այստեղ մնացել»: Այս դրվագում մեր ուշադրությունը մի անգամից գրավեց ուր. *butai* անձանոթ բառը, որը իր հնչյունական կերպարանքով ամբողջովին համապատասխանում է հայ. բբբ. *բուտայ* (*բուտա*) «մի սենյակի չափ տեղ», «գետի մեջ գոյացած ցամաք՝ տեղ, կղզյակ» բառին⁵⁶: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սույն ուր. տեքստի նախորդ տողերում խոսվում էր տեղանքի հենց չոր (ամայի) լինելու մասին, կասկած չի մնում, որ այս համապատասխանությունը պատահական չէ: Ըստ այդմ, առաջարկում ենք ուր. *buta*-ն թարգմանել «գետի մեջ գոյացած՝ ցամաք տեղ, կղզյակ»: Ինչ վերաբերում է հոգ. սեռականով դրված՝ *pul-*, *iş(n)*- գոյականներին, ապա կասկածից դուրս է, որ վերջինները իրենց իմաստներով նույնպես պետք է կապվեն ոռոգման համակարգի կառուցման հետ: Հետաքրքիր է, որ սույն ջրամբարի և հարակից ոռոգման համակարգի կառուցման ընթացքում ուրարտական արքան օգտագործել է նաև տեղի բնական հեղեղատները: Մասնավորապես հետազայում Անգյուսներա կոչված հեղեղատը, որը ի շնորհիվ ջրամբարի լրացուցիչ ջրի վեր էր անցվել փոքր գետակի և ծառայել է իբրև առու՝ ջուրը ջրամբարից (լճից) դաշտերին և այգիներին հասցնելու համար⁵⁷: Ջրանցքի համար ուրարտական տեքստերում իբրև կանոն գործածվում է *pile* եզրը, որի տակ, ըստ մեզ, թաքնված է հիայ. *հեղ* < **pel-* «հոսել» բառարմատը, հմտ. *հեղ-եղ* «ջրի հոսք», *հեղ-ում* «թափել, հոսեցնել»⁵⁸: Հաշվի առնելով դա չի բացառվում, որ ուր. *pul*-ի տակ էլ թաքնված է *հեղ*-ի *ող* < **pol-* ձայնադարձը, հմտ. հիայ. *ող-ող* «հեղեղ»: Թերևս նման մի իմաստ էլ պետք է ունենա նաև ուր. *iş(n)*- գոյականը:

⁵⁵ Խոսքն այստեղ հիայ. չոր «խոնավությունից զուրկ, ցամաք; չորացած; կարծր» ածականի մասին է, տե՛ս Մ.Այվազյան, Ուրարտերեն, Ե., 2013, էջ 106; Վ.Գալսեթյան, Սեպագիր մի քանի արձանագրությունների թարգմանության մասին, Ե., ՊԲՀ, 2014, 2, էջ 154:

⁵⁶ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայերեն գաւառական բառարան, Թիֆլիս, 1913, էջ 206; Մ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, III, Ե., 1944, էջ 393:

⁵⁷ Այս մասին տե՛ս Հ.Թուրշյան, Ջրօգտագործման սիստեմը Վասպուրականում, ՊԲՀ, 1967, 2-3, էջ 247:

⁵⁸ Տե՛ս Մ.Այվազյան, Ուրարտերեն-հայերեն, Ե., 2008, էջ 51,96; Մ.Այվազյան, Ուրարտերեն, Ե., 2013, էջ 100; S.Ayvazyan, Urartian-Armenian: Lexicon and Comparative-Historical Grammar. Yerevan, 2011, pp. 43,81:

Հաջորդ դրվագում ունենք *ui PA₅(-e) agaure ui tarmane ištine man=ur[e]* «*նչ ջրանցք (կար) անցկացված, ոչ ջրարբ⁵⁹ () (կար) այստեղ թողնված (մնացած)*»: Մեզ հետաքրքրող հատվածը ավարտվում է *[a]re ueli=d=u=ul[e]* ^{SADU}*babane=le DAN.NU^{MEŠ} ura-TAR-be⁶⁰ A^{MEŠ} ištine pul=a=ue ewe iši=na=ue ter=u=be ti=ne ^mRusa=i šue* «*մոտ ueli⁶¹-արեցի լեռները հզոր (ամուր), ura-TAR-be ջրերը այստեղ՝ հեղեղատների և iši(n)-ների, դրեցի անունը Rusa-ի ծով (լիճ)*» տողերով: Ներկայացնենք հատվածն ամբողջությամբ՝

ur=u=be ine šui=ne=i es[i xxx] šule man=uše (=re_x?) ui gei abs[e]i GÁN Ú.ŠE ištine man=ure pul=a=ue iši=na=ue are butai KASKAL ištine man=u ui PA₅(-e) agaure ui tarmane ištine man=ur[e] [a]re uelid=u=ul[e] ^{SADU}*babane=le DAN.NU^{MEŠ} ura-TAR-be A^{MEŠ} ištine pul=a=ue ewe iši=na=ue ter=u=be ti=ne ^mRusa=i šue* «*ընդարձակեցի (բարձրացրեցի) ծովի (լճի) (զբաղեցրած) տարածք[ը⁶², xxx] չոր էր մնացել, ոչ-ինչ abs[e]i արտ՝ հացահատիկի այստեղ (չկար) մնացած, հեղեղատների, iši-ների, անդադար (իրար հաջորդող) բուսայի (հունի ցամաքած կղզյակների /տեղերի) ճանապարհ էր այստեղ մնացել, ոչ ջրանցք (կար) անցկացված, ոչ ջրարբ () (կար) այստեղ թողնված (մնացած): Մոտ/կից ueli- արեցի լեռները հզոր (ամուր), ura-TAR-be ջրերը այստեղ՝ հեղեղատների և iši(n)-ների, դրեցի անունը ^{անձ}*Rusa-ի ծով (լիճ)*»:
alau- /alaw-/ «երկնային հոգի/էակ/տեր» ()*

Alau-ն երկու անգամ վկայված է Ջարդուր Բ-ի տարեգրության հետևյալ տողերում (տողերը բերում ենք ձևաբանական տառադարձմամբ)՝

Ḫuti=a=de ^dḪaldie=edi EN-di ^dIM-di ^dUTU-di DIĠIR^{MEŠ}-a=šte ^{KUR}Biain=a=šte alau=i=ni=ne (այլ տեղերում՝ *alus=i=ni=ne alsui=ši=ne ...* «*Ուխտեցի Հալդիին՝ տիրոջը, ^{դից}Teišeba-ին, ^{դից}Šiuine-ին, աստվածներին՝ ^{երկիր}Biainele-ի, alau-ի (տերունական) մեծությամբ ...*» [CTU A 9-3 IV⁴⁻⁶, 44-46]:

⁵⁹ Ուր. tarmane գոյականը մասնագետների կողմից ստացել է տարբեր մեկնաբանություններ («աղբյուր» կամ «ջրարբ, (անասունների) ջրելատեղ» () (И.Дьяконов, УПД, с. 91); «աղբյուր, ակունք» (KYKH, с. 467); «աղբյուր», «հոր» (G.Wilhelm, Urartian, in The Ancient Languages of Asia Minor, Edited by R. Woodard, Cambridge, 2008, p. 122); «ջրամբար, ավազան» (M.Payne, A.Ceylan, A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat, Studi micenei ed Egeo – Anatolici, 45/2, 2003, Roma, p. 200); «(ցայտ)աղբյուր» / «ջրամբար, ավազան» (M.Salvini, Urartu. Les sources épigraphiques de la langue, Res Antiquae, VIII, 2011, pp. 294-300); և այլն), մենք այստեղ նախընտրում ենք «ջրարբ» տարբերակը:

⁶⁰ Համատեքստը պահանջում է, որպեսզի այս ura-TAR-be-ն նշանակի «ամբարել, կուտակել» կամ լինի համատեքստին համահունչ որևէ այլ անցողական բայ: Սակայն, դատելով տեքստից կարծես թե, դա այդպես չէ:

⁶¹ Ueli- (ueli=d-) բայը ավանդաբար թարգմանվում է «(զորք) հավաքել, գումարել»: Սակայն ինչպես ցույց են տալիս սույն տեքստի *[a]re ueliduul[e]* ^{SADU}*babanele DAN.NU^{MEŠ}* տողերը այն առնչվում է ոչ միայն զորքին, այլև լեռներին որոնք are ueli(=)d- են արվում հեղեղատների ջրերը ոռոգման նպատակով ամբարելու համար: Դատելով այս ամենից այս ueli(=)d-ն թերևս կարելի է թարգմանել՝ «շրջել (զորքը, լեռները)» () կամ նման մի բան:

⁶² Միգուցե «եզրը, ավիլ»:

Մասնագիտական գրականությունում այն որպես կանոն թարգմանվում է «տեր» (*alau=i=ni=ne alsui=ši=ne «տիրոջ/տերունական մեծությամբ»* [YKH, էջ 387; УПД, էջ 87; KYKH, էջ 432; CTU 9-3 IV^{4-7, 44-47} և այլն]: «Տեր» գաղափարի համար ուր. արձանագրություններում կանոնավոր կերպով գործածվում է *aluse* եզրը, որը վերոհիշյալ տողերի կրկնօրինակ դրվագներում փոխարինում է *alau*-ին: Ըստ այդմ, պետք է ենթադրել, որ այս երկու բառերը իսկապես հոմանիշները են: Մյուս կողմից մեր ուշադրությունը գրավեց հիայ. *ալաւ-ունք* (հոգ. թիվ *ալաւ*-ից) «բազմաստեղք» բառը, որը միջին հայերենում ունի «երկնային էակներ, հոգիներ, հրեշտակներ» իմաստը⁶³: Այն թե՛ իր հնչունական կերպարանքով, թե՛ համատեքստից բխող ընդհանուր իմաստով լիովին համապատասխանում է ուր. *alau*-ին: Եթե այս համապատասխանությունը պատահական չէ, ապա *alau*-ն պետք է թարգմանել «երկնային՝ հոգի, էակ», այլ ոչ թե «տեր»: Բայց չի բացառվում նաև, որ *alau*-ն այս երկու իմաստներն էլ պարփակում է իր մեջ և նշանակում է «երկնային տեր», այլ ոչ թե ուղղակի «տեր»՝ լայն իմաստով: Թերևս պատահական չէ, որ բոլոր այն դեպքերում երբ ուր. արձանագրություններում խոսք է գնում երկրային տիրոջ մասին (օրինակ՝ ուր. արքաների), ապա առանց բացառությամբ գործածվում է միայն *aluse* եզրը:

ափս=še /acu=sə/ «ծիք, ընձյուղում» (°)

As(u)- հիմքից (արմատից) և -še ածանցից կազմված վերացական գոյական է, որը երկու անգամ վկայված է հետևյալ տողերում (տողերը բերում ենք կարգավորված տառադարձամբ)՝

ᵐIšpuuini=še ᵐSardurehineše ᵐMinuaše ᵐI[š]puuinehineše inele KÁ^(MEŠ) zaduale/zatule terune/tertu ardiše ᵈUTU(-nine) ITU ašušē manuše ᵈHaldie(i) ᵈIM ᵈUTU DIGIR^{MEŠ} UKKIN^{MEŠ} 6 UDU.MÁŠ.TUR ᵈHaldie nepsediwale «այրIšpuuine-ն՝ այրSardure-յան, այրMinua-ն՝ այրIšpuuine-յան (այս) դռներ-ն սարքեցին, դրեց(ին) կարգ դիցUTU (Մրեզ) ամսից (կամ՝ ամսին) ašušē manuše Հալդիի(ն), ղիցTešeba-ի(ն), ղիցŠiuine-ի(ն), աստվածների(ն)՝ բոլոր, 6 ուլ Հալդիին թող մորթվի...» [CTU A 3-1^{1-3, 32-35}],

ᵐSardu[r]iše alje terube ardi[še ... -n]i ašušine ziebe [xxxx]a(-)išinaše I UDU ᵈ[Haldie] urbuline I UDU ᵐ[Sardureh]inaue DIGIR-ie «այրSardu[re-ն աս]ում է՝ դրեցի կար[q ...] ašušine ziebe [xxxx]a(-)išinaše, 1 խոյ [Հալդիին] թող զոհաբերվի, 1 խոյ այր[Sardur]e-այինների (թերևս խոսքը այրSardure-այիններ քաղաքի մասին է) աստծուն» [CTU A 9-1 Ro⁹⁻¹³]:

Ինչպես երևում է [CTU A 3-1^{1-3, 32-35}]-ից *ափս=še*-ն առնչվում է «Արեզ» ամսին (*ᵈUTU(-nine) ITU*) կատարվելիք զոհաբերությունների հետ: Մասնագիտական գրականությունում *ափս=še*-ը ստացել է տարբեր մեկնաբանություններ, ինչպես՝ «զոհաբերում, օծում» [HchI:175], «տոն», «տոնակատարություն» (°) [YKH:390;

⁶³ Ռ.Ղազարյան Հ.Ավետիսյան, Միջին հայերեն բառարան, Ե., 2009, էջ 18

УПД:87; КΥΚΗ:436-7] և այլն: Մ.Սալվինին *as̥u=še*-ը չի թարգմանում [CTU A 3-12.34], իսկ *as̥u=šine*-ի համար առաջարկում է «բարգավաճում» (°) ենթադրական թարգմանությունը [CTU A 9-1 R0.10]: Միննույն ժամանակ նա չի բացատրում, որ *as̥u=še*-ը կարող է կապ ունենալ ուր. տեքստերում վկայված ^{ԼՍ}*as̥ule* տիտղոսի հետ, որի կրող անձը, ըստ իրեն, կարող էր և ունենալ նաև պաշտամունքային գործառնություն⁶⁴: Իրականում ^{ԼՍ}*as̥ule* նշանակում է «կառավարիչ, առաջնորդ» և կապվում է հիայ. *ած-ող-ել* «կառավարել, առաջնորդել» բայի հետ (այս մասին տե՛ս առանձին՝ *as̥ule* բառահոդվածում), որի հիմքում ընկած է *ած-* բազմիմաստ բայարմատը: Ի թիվս բազմաթիվ այլ բառերի այս բայարմատից հին հայերենում ունենք նաև՝ *ած-ք* «ծիլ, ընձյուղ», «ոստ, շիվ», *ածու* «մարգ», *ածու-ատ-ել* «հողը ածու-ածու կտրատել՝ բաժանել», ինչպես նաև բրբ. *ածու-ք* «բույսի սերմերն աճեցնելու բանջարանոց, և այլն» բառերը, որոնք իմաստաբանորեն կապված են բույսերի ծլման և աճի հետ: Եթե նկատի առնենք այն փաստը, որ *as̥u=še*-ն ուր. տեքստերում առնչվում է զարնան առաջին ամսվա՝ «Արեգ»-ի հետ, երբ Հայաստանում սկսվում է վեգետացիոն շրջանը և բուսականության ծիլքը, ապա չի բացառվում, որ *as̥u=še* նշանակում է հենց «ծիլք, ընձյուղում» (°) և *as̥uše* ու *as̥ule* բառերը ծագումով, բայց ոչ իմաստով, իսկապես փոխկապակցված են: Ըստ այդմ, պետք է ենթադրել, որ [CTU A 3-11-3, 32-35]-ում խոսվում է բույսերի զարնանային ծլարձակման առիթով սահմանվող գոհաբերությունների (նվիրաբերությունների) կարգի մասին:

panit=he /fan(V)θ-I «ծանծաղ, սակավաջուր»

Այս բառը մեկ անգամ վկայված է Արծվաբերդի արձանագրության հետևյալ հատվածում (հատվածը բերում ենք կարգավորված տառադարձմամբ)՝

Pile agube ^{KUR}*ebanie* ^{URU}*Alia bedine* ^d*Queraina taramana bedin[e]* *kuṭube pare Dainali(-)tine kamnahe panithe manu* «*ջրանցք անցկացրի երկրին, Alia քաղաքից, Quera դիցի աղբյուրից հասցրեցի մինչև (գետ) Dainali(-)tine, (անհասկանալի մաս)*» [CTU A 5-17 R0.19-29]: (թարգմանությունը Մ.Սալվինիի)

Բերված թարգմանության մեջ Մ.Սալվինին *kamnahe panithe manu* դրվագը թողնում է բաց (առանց թարգմանության): Ի.Դյակոնովը այս դրվագի համար առաջարկում է «առաջուց (°) (այստեղ) ամայի (°) էր»⁶⁵ թարգմանությունը, որը, Ի.Դյակոնովի վրա հղումով, կրկնում է նաև Ն.Հարությունյանը [ΚΥΚΗ 75²⁷⁻²⁹]: Իրականում վերոհիշյալ հատվածում միակ անձանոթ բառը դա *panithe*-ն է, իսկ մնացածը առանց մեծ դժվարության հնարավոր է թարգմանել հետևյալ կերպ «*ջրանցք անցկացրի՝ երկրին, քաղաք Alia-ի հետևով (հետևի կողմից), ^{դից}Quera-ի ջրաբբների (°) հետևով (հետևի կողմից), հասցրեցի մինչև (գետ) Dainali(-)tine, (որը) նախկինում*

⁶⁴ Տե՛ս CTU I, էջ 128, տող. 2-ի ծանոթագրություն:

⁶⁵ И.Дьяконов, УПД, с. 55, прим. 43.

panithe էր։ Բերված թարգմանությունից ակնհայտ է դառնում, որ այստեղ խոսքը *Dainali(-)tine* գետի մասին է, որը մինչև իրեն ջրանցք հասցնելը (*ջրանցք անցկացրի հասցրեցի մինչև (գետ) Dainali(-)tine*) *panithe* էր մնացել։ Ինչից բխում է, որ *panithe* պետք է նշանակի «ծանծաղ, սակավաջուր, ցամաք» կամ նման մի բան, այլ ոչ թե «ամալի» ինչպես որ որոշ կասկածանքով ենթադրում է Ի.Դյակոնովը։ Եթե դա այդպես է, ապա *panithe*-ն հիշեցնում է -h.-ե. **pent* «ոտք դնել, գնալ» բառարմատը, որի **pont* միջին ձայնադարձից ունենք հիայ. *hnin* գ. «գետի ծանծաղ տեղ», ած. «ծանծաղ, սակավաջուր» բառը։ Եվ եթե նմանությունը պատահական չէ, ապա ուր. *panit*--ը պետք է, որ ծագի նույն արմատի ստորին ձայնադարձից։ Իսկ *panit=he* տարբերակի առկայությունը սպասվելիք *pant=he*-ի փոխարեն պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ սեպագիր համակարգը չի կարող արտացոլել իրար հաջորդող երեք բաղաձայն հնչյուններ և ստիպված գրում ավելացվում է որևէ մի ձայնավոր, որը չի ընթերցվում։ Ինչ վերաբերում է բառավերջի -he-ին, ապա ակնհայտ է, որ մենք այստեղ գործ ունենք ուրարտերենի լավ հայտնի -he/-hi-ածականակերտ մասնիկի հետ։

šale /salə/ «տարի» < h.-ե. *k'el «տաք»

Šale-ն ուր. արձանագրություններում հաճախ փոխարինվում է MU «տարի» գաղափարագրով, ուստի նրա իմաստը կասկածից դուրս է։ Մասնագիտական գրականությունում, այն, որպես կանոն, նույնացվում (համապատասխանեցվում) է խուռ. *šawala* «տարի» բառի հետ⁶⁶։ Միևնույն ժամանակ մեր ուշադրությունը գրավեց այս *šale*-ի և հին իրան. *sārd* «տարի», ավեստերեն *sarəθ* «տարի», օսերեն *sōrd* «ամառ», պարսկերեն *sāl* «տարի», քրդերեն *sār, sāl* «տարի» և այլն իրանական ձևերի նմանությունը, որոշ դեպքերում՝ նույնությունը։ Այս բոլոր իրանական ձևերը ծագում են < h.-ե. **k'el* «տաք» արմատից՝ տաք → ամառ → տարի իմաստային անցումով և իրանական լեզուներին հատուկ *l > r* հնչյունափոխությամբ⁶⁷։ Եթե ենթադրենք, որ հայերենը «տարի» իմաստի համար նույնպես կարող էր ունենալ նույն արմատից ծագող բառ⁶⁸, ապա համաձայն հայերենի օրենքների այն պետք է ունենար **saw/η* տեսքը։ Իսկ ուր. տեքստերում այս **saw/η*-ը պետք է գրվեր *šale* կամ *sale*, ինչը որ մենք փաստացի տեսնում ենք։

Գործածված հապավումներ

ՀԱԲ Հ.Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, I (1971), II (1973), III (1977), IV (1979), Երևան։

⁶⁶ N.Adontz, *Histoire d'Arménie*, Paris, 1946, p. 269; J.Friedrich, *Hethitisches Wörterbuch: Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen hethitischer Wörter*, Hauptband, Heidelberg, Verlag Carl Winter 1952, S. 324; HchI, S. 200; YKH c. 406; YΠΔ, c. 91; KYKH, c. 462; G.Wilhelm, *Urartian*, in *The Ancient Languages of Asia Minor*, Edited by R. Woodard, Cambridge, 2008, p. 122 և այլն։

⁶⁷ J.Pokorny, *Indogermanisches Etymologisches Woerterbuch*, II, Bern-München.1969, S. 551-552։

⁶⁸ Հին հայերենում «տարի» գաղափարի համար գործածված է բնիկ ամ և անհայտ ծագման տարի բառերը։

- ՊԲՀ Պատմա-քանադիրական հանդես, Երևան:
- ՄԲ Գ.Ջահուկյան, *Ստուգաբանական բառարան*, 2010, Երևան:
- КУКН Арутюнян Н., *Корпус урартских клинообразных надписей*, 2001, Ереван.
- УКН Меликишвили Г., *Урартские клинообразные надписи*, 1960, Москва.
- УКН II Меликишвили Г., *Урартские клинообразные надписи*, ВДИ, 1971 №3 ст. 229-255, ВДИ, 1971 №4 ст. 267-293.
- УПД Дьяконов И. *Урартские письма и документы*, 1963, Москва-Ленинград.
- Нchl König F. *Handbuch der chaldischen Inschriften*, I-II, 1955, 1957, Graz.
- CTU I-III Salvini M. *Corpus Dei Testi Urartei*, I-III, 2008, Roma.
- CTU IV Salvini M. *Corpus Dei Testi Urartei*, IV, 2012, Roma.

Ayvazyan Sargis - Some lexical observations and analysis of the Urartian language.-

Many of the approximately 600 Urartian words that have come down to us either have no translation at all or the existing translations are tentative and ambiguous. This article attempts to translate some of these words or clarify existing meanings. The translations and clarifications are made by comparing the original Urartian texts and data from the old Armenian language. This method allows for more accurate translations of these Urartian words and their etymological analysis. Some of them are presented below:

- 1) muru=muri=aḫe /muro=muri=axə/ “soot, smoke, dust” (Old Arm. *mur*, -oy - the same),
- 2) uu /ow/ “and” (Old Arm. *ow* - the same,
- 3) ^{LU}aṣule /ac=oṭə/ “administrator, executor” (Old Arm. *acoṭ-el* “lead, head”),
- 4) zur(-) /jur(-)/ “water” (?) (Old Arm. *ḵowr*, -oy - the same),
- 5) kaq- /k^cak-/ “fall to the ground, crumble” (Old Arm. *k^cak-el* “destroy; disperse”),
- 6) qis- /kis-/ “divide, reduce” (Old Arm. *kis-el* - “id”),
- 7) ^{GU}sulu(-) /c^culu(-)/ “bull ” (Old Arm. *c^cow/low*, -ow - the same),
- 8) are /arə/ “contiguous, next, adjacent; adjoining; continually” (Old Arm. *y-ar* - the same),
- 9) ur- /uṛ-/ “expand, raise the surface of water” (Old Arm. *uṛ-n-owl*, *uṛ-n-owl-ṣ^c-el* - the same)
- 10) pul- /foṭ-/ “ravine; flow” (Old Arm. *oṭ-oṭ* < *pol - the same), etc.

Keywords: Urartian, Armenian, Old Armenian, Armenology, etymology, word analysis, Indo-European languages.

Саргис Айвазян - Некоторые лексические наблюдения и этимологии урартского языка.-Многие из примерно 600 дошедших до нас урартских слов либо

не имеют перевода, либо существующие переводы носят предположительный и неоднозначный характер. В данной статье предпринята попытка перевести некоторые из этих слов или уточнить их значения. Переводы и уточнения сделаны путем сопоставления оригинальных урартских текстов и данных древнеармянского языка. Этот метод позволяет получить более точные переводы этих урартских слов и провести их этимологический анализ. Некоторые из них представлены ниже:

- 1) *muru=murī=aḥe /muro=murī=aḥə/* “сажа, дым, пыль” (древ. арм. *mur*, *-ou* - то же),
- 2) *uu /ow/* “и” (древ. арм. *ow* - то же),
- 3) ^{LU}*aṣule /aṣ=otə/* “управляющий, исполнитель” (древ. арм. *asoṭ-el* “вести, возглавить”),
- 4) *zur(-) /ṣur(-)/* “вода” (?) (древ. арм. *ṣowr*, *-ou* - то же),
- 5) *kaq- /kʰak-/* “падать на землю, рассыпаться” (древ. арм. *kʰak-el* “рушить; рассеивать”),
- 6) *qis- /kis-/* “делить, уменьшать” (древ. арм. *kis-el* - то же),
- 7) ^{GU}*sulu(-) /ṣulu(-)/* “бык” (древ. арм. *ṣowlow*, *-ow* - то же),
- 8) *are /arə/* “близкий”, “близко”, “непрерывный, безостановочный” (древ. арм. *u-ar* - то же),
- 9) *ur- /ur-/* “расширить, поднять поверхность воды” (древ. арм. *ur-n-owl*, *ur-n-owl-ṣ-el* - то же)
- 10) *pul- /foṭ-/* “намыв, поток” (древ. арм. *ot-ot < *pol* - то же), и.т.д.

Ключевые слова: Урартский, армянский, древнеармянский, арменология, этимология, анализ слов, индоевропейские языки.